

ספרים

היוצאים לאור

על-ידי

חברת מקיצי נרדמים

תשפ"ג

שנת קס"א לייסוד החברה ושנת צ' להעברתה לארץ ישראל

ראשי החברה

הוועד הפועל בישראל

שולמית אליצור
יושבת ראש

משה אידל
חגי בן-שמאי
אבישי בר-אשר
אברהם גרוסמן
יעקב זוסמן
אהרן ממן
שמחה עמנואל
מרדכי עקיבא פרידמן
פנחס רוט
קטרינה ריגו
יהודה צבי שטמפפר

עמוס גאולה
מזכיר כבוד

חברי כבוד

ירחמיאל (רוברט) ברודי, ירושלים	חיים סלוביץ'יק, ניו-יורק
נחמן דנציג, ניו-יורק	יוסף ינון (פנטון), ירושלים
חנה טורניאנסקי, ירושלים	א' דב פרידברג, טורונטו
מנחם כהנא, ירושלים	שלמה קלמן רייף, קיימברידג'
שניאור זלמן ליימן, ניו-יורק	בנימין ריצ'לר, ירושלים
ראובן שמחה שטיינר, ניו-יורק	

קבץ על יד

כט (לט)

קבץ על יד

דברים שבכתב היוצאים לאור בפעם הראשונה

סדרה חדשה ספר כט (לט)

הוצאת מקיצי נרדמים
ירושלים תשפ"ג

ספר זה יוצא לאור בסיוע
קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן
קבץ על יד מופיע באופן קבוע אחת לשנה. כתב העת מקיים שיפוט עמיתים.

הפצה: הוצאת מאגנס, 02-6586659
sales.israel@magnespess.co.il

ISSN 0334-1313

©

כל הזכויות שמורות לחברת מקיצי נרדמים

עריכת לשון: שרה כהן

עיצוב גרפי: אירית נחום

נדפס בישראל

דפוס אורדע בע"מ

Printed in Israel

ספר זה מוקדש לעילוי נשמת חברינו

מלאכי בית אריה

אהרן דותן

שמואל סירא

מנחם חיים שמלצר

שהלכו לעולמם בין קובץ לקובץ

מר שמעון חן
בעל דפוס גרפית
ליווה בעשור האחרון את ההוצאה לאור
של ספרי מקיצי נרדמים
בטוב טעם ודעת
יהי זכרו ברוך

תוכן העניינים

1	ממסורה לשיר ומשיר למסורה: על 'אוהל מכון בנייניי' של רב סעדיה גאון יוצא לאור על ידי עמרי לבנת
39	קובץ הלכות מגניזת גרמניה – מאוצרות הקטלוג החדש של קטעי כריכות בגרמניה יוצא לאור על ידי שמחה עמנואל
59	קדש קדשים – מהדורה ביקורתית בצירוף מבוא והערות יוצאת לאור על ידי אמיר בועז
213	'שאלות לחכמי ארץ ישראל': איגרת שאלות בקבלה מאמצע המאה השש עשרה יוצאת לאור על ידי נועם לב-אל

רשימת המשתתפים בכרך זה

אמיר בועז, מוסמך החוג למדע הדתות, האוניברסיטה העברית בירושלים
amir.boas@mail.huji.ac.il

נועם לב-אל, תלמיד מחקר, החוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית
בירושלים
noam131189@gmail.com

עמרי לבנת, תלמיד מחקר, בית הספר למדעי התרבות, אוניברסיטת תל-אביב
omrilivnat@gmail.com

פרופ' שמחה עמנואל, החוג לתלמוד, האוניברסיטה העברית בירושלים
simcha.emanuel@mail.huji.ac.il

'שאלות לחכמי ארץ ישראל':
איגרת שאלות בקבלה מאמצע המאה השש עשרה

יוצאת לאור על ידי נועם לב-אל

מבוא

בצפת בשנת 1554 העתיק מנחם כהן את כתב יד ירושלים, הספרייה הלאומית 28°613 (B 219).¹ כתב היד מכיל העתקה של ספר 'שערי אורה' ליוסף ג'יקטיליה, אילן ספירות והעתקה של חיבורו הקצר של אברהם בן אליעזר הלוי 'מסורת החכמה', וכן איגרת שנשלחה לחכמי ארץ ישראל ובה שבע שאלות בחוכמת הקבלה (רובן על טבע הספירות), ושככל הידוע לי זוהי ההעתקה היחידה שלהן. מאיגרת זו – שטרם נידונה במחקר – ניתן להסיק מידע חשוב על אודות מצב לימוד הקבלה במחצית הראשונה של המאה השש עשרה.

למאה השש עשרה נודעה חשיבות מכרעת בתולדות ארצות הנצרות והאסלאם, כמו גם בהיסטוריה האינטלקטואלית והתרבותית היהודית. תנועות הגירה של יהודים – הגדולה שבהן כתוצאה מגירושם מחצי האי האיברי – הביאו לתפוצה רחבה של חכמים ומסורות מרחבי העולם היהודי. מפגשים אינטנסיביים בין חכמים בעלי מסורות שונות, והצורך להתמודד עם אתגרים ונסיבות חיים חדשות הביאו לתסיסה אינטלקטואלית ותרבותית.² טכנולוגיית הדפוס החדשה אפשרה תפוצה רחבה וזולה יחסית של ספרים, וביניהם גם ספרי קבלה.³ למול סערת האירועים ההיסטוריים הללו,

* מאמר זה מבוסס על המחקר שאני עורך במסגרת לימודי לתואר דוקטור בהנחיית מורי פרופ' יהונתן גארב. חלקים מהמאמר הוצגו בכנס האגודה הבריטית והאירית למדעי היהדות (BIAS) בלונדון ובקונגרס העולמי השמונה עשרה למדעי היהדות בירושלים. ברצוני להודות לפרופ' ירון בן-נאה, פרופ' אבישי בר-אשר, פרופ' יהונתן גארב, פרופ' הרטלי לכטר, ג'ין מטנקי, הלל פורשטין ופרופ' יוסף שורק, על שקראו את המאמר בשלביו השונים, העירו, האירו וסייעו בידי לברך על המוגמר. אני מודה לפרופ' שולמית אליצור שקראה את המאמר מטעם המערכת ולעורכת הלשונית, שהצילוני משגיאות ובעיניהן החדות שיפרו את המאמר בתוכן ובצורה.

1 כתיבה ספרדית, קולופון הנוקב בשנת ההעתקה בדף 121ב. מכאן ואילך, אפנה לכתב היד בציון הדף.

2 ראו יוסף הקר, 'הפעילות האינטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במאות השש עשרה והשבע עשרה', תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 569–603; Moshe Idel, 'Encounters Between Spanish and Italian Kabbalists in the Generation of the Expulsion', Benjamin R. Gampel (ed.), *Crisis and Creativity in the Sephardic World: 1391–1648*, New York 1997, pp. 189–222; idem., 'On Mobility, Individuals and Groups: Prolegomenon for a Sociological Approach to Sixteenth-Century Kabbalah', *Kabbalah*, 3 (1998), pp. 145–73; idem., 'Jewish Mysticism among the Jews of Arab/Moslem Lands', *Journal for the Study of Sephardic and Mizrahi Jewry*, 1 (2007), pp. 14–26

3 David B. Ruderman, *Early Modern Jewry: A New Cultural History*, Princeton 2010, pp. 99–132

נראית איגרת השאלות כמסמך זניח, אולם דווקא איגרת זו יכולה להאיר את עינינו ולתת לנו הצצה אל "מאחורי הקלעים" של התרבות הקבלית בת הזמן.⁴ להלן אדון תחילה בבעיית זהות מחבר האיגרת ולאן היא נשלחה, ולאחר מכן בסיבות לכתיבתה ובתוכנה הקבלי. לבסוף, מתוך העיון באיגרת ולאור מקורות נוספים, אנתח מגמות שונות בשאלת מקורות הסמכות והידע בשדה הקבלה במאה השש עשרה.

א. כתב היד, מחבר האיגרת ויעד שליחתה

כתב יד ירושלים, הספרייה הלאומית 28°613 (B 219) הועתק כאמור בצפת בשנת 1554 (תמוז ש"ד) בידי מנחם כהן כלשון הקולופון: 'במצות היקר והנעלה משכיל ונבון כה"ר אברהם שמריא יצ"ו... אני צעיר המחוקקים מנחם כהן'.⁵ בספרייה הלאומית בירושלים מצוי כתב יד הדומה לו מאוד, שניכר שאף אותו העתיק מנחם כהן. כתב יד זה – ירושלים, הספרייה הלאומית 28°612 (B 296) – מכיל העתקה של 'ספר השם', פירוש עשר הספירות המפורסם שיוחס בטעות למשה די ליאון, והוא זהה לכתב היד הנ"ל בכל מאפייניו הקודיקולוגיים (למעט הכריכה) והפליאוגרפיים: סוג הדיף וגודלו, מספר השורות, רוחב השוליים וכו'. יתרה מזאת, בכתב היד של 'ספר השם' מצויות שתי עדויות לכך שכנראה העתיק מנחם כהן את שני כתבי היד בחדא מחתא, והם הופרדו לשני קודקסים בידי בעליהם אברהם שמריא: האחת, היעדרו של קולופון בכתב היד של 'ספר השם' (היות והוא מצוי אצל 'אחיו'); והשנייה, בסוף כתב היד של 'ספר השם' (249ב), מצוי רישום ראשוני ולא גמור של אילן ספירות הוזה לגמרי בצורתו לזה המצוי אצל 'אחיו'. נראה שהמעתיק החל בציור האילן בסוף 'ספר השם' בטרם נמלך בדעתו וביכר לציירו בסוף העתקת 'שערי אורה' שבכתב היד הראשון.⁶ שתי עדויות תומכות נוספות ניתן לזהות באופי החיבורים שנעתקו בשני כתבי היד ובציון בעליהם: 'שערי אורה' לג'קטיליה, 'מסורת החכמה' לאברהם הלוי ו'ספר השם' הם כולם פירושים על עשר הספירות, וכנראה נחשבו לחיבורים הטובים ללימוד לבאים בשערי חוכמת הקבלה;⁷ שני כתבי היד היו ברשותו של 'דוד יהודה אשכנזי',⁸ וסביר מאוד שנמכרו לו יחדיו מבעליהם הקודמים.

4 משה אידל הצביע לפני שנים רבות על פוריות המחקר של איגרות והתכתבויות בין מקובלים. ראו משה אידל, קבלה: היבטים חדשים, תרגם אבריאל בר-לבב, תל אביב תשנ"ג, עמ' 39–40.

5 ראו לעיל, הערה 1.

6 אני מודה לידידי ג'ין מטנקי על עצתו בעניינים אלו.

7 אפשר רק לשער מדוע נעתקה איגרת 'השאלות', ולאור העתקתה לצד חיבורים אלו (שערי אורה וזה למעמד קנוני כחיבור קבלי למתחילים, ראו להלן הערה 8), נראה שחשבו שיש בה ערך ושימוש לתלמיד מתחיל בשדה הקבלה (וראו עוד להלן). אף 'ספר השם' נודע באופיו הפדגוגי ובפנייתו המפורשת בהקדמת המחבר ללומדי קבלה מתחילים. ראו ספר השם המיוחס לר' משה די ליאון, מהדירה: מיכל אורון, לוס אנג'לס תש"ע, עמ' 18–19, ואת דברי המחבר

כעת אפנה לבידור השאלות לאן נשלחה האיגרת ולמי היא נועדה. בכתב היד מופיעות שבע שאלות, בראשן הקדמה ובסופן דברי חתימה. לפי ההקדמה נשלחה האיגרת לארץ ישראל, אליה מקווה המחבר לעלות (130ב), וממוענת אל 'נחלי החכמה היושבי'ם] בארץ הצבי... ומילוהי באתגליא [=ודבריהם בגילוי] ברחובות ובשווקים' (130א). האיגרת כאמור הועתקה בצפת. אומנם אין בידינו הוכחה חותכת שאכן נשלחה לשם מלכתחילה, אולם לדעתי ישנן מספיק עדויות כדי לשער זאת בסבירות גבוהה. מלבד מקום העתקת האיגרת – שיכול לשמש רק כעדות תומכת – אצביע על ארבע ראיות נוספות המעידות על שליחתה לצפת: נאמנותו של מחבר האיגרת למסורת קבלת ספרד ול'זוהר'; מצב לימוד הקבלה בארץ ישראל; המועד (המשוער) של כתיבת האיגרת; וכן עדות חיצונית מאת דוד אבן זמרא.

מחבר האיגרת הציג לכל אורכה את נאמנותו לקבלת ספרד ואת חלקו בשיח הקבלי הספרדי. הוא ציטט מספרות זוהר וראה בה ספרות סמכותית, הוא הזכיר או התייחס למקובלים רבים – כולם ספרדיים (ראו עוד להלן), וארבע מהשאלות מוסבות כקושיות על 'ספר האמונות' לשם טוב אבן שם טוב, המקובל הספרדי בן המאה החמש עשרה. כמו כן, המחבר הפנה לכתבי יוסף אבן שרגא, מקובל ספרדי שישב באיטליה בסוף המאה החמש עשרה, ואף התייחס ליהודה כייט (חייט)¹⁰ – מקובל ממגורשי ספרד ומחבר פירוש 'מנחת יהודה' על 'מערכת האלוהות' – בתור 'אחרון המקובלים בזמן' (132ב). יתרה מכך, הקדמתו המליצית, לשונו רצופת הפסוקים ושברי הפסוקים ואופן שימושו במילה 'ספק' (בו אדון להלן) מצטרפים לדעתי לעדות על כך שהמחבר היה יהודי-ספרדי בעצמו.

בין אם היה ספרדי ובין אם לאו, מחויבותו של המחבר למסורת קבלת ספרד ול'זוהר' יחד עם הידוע לנו על מצב לימוד הקבלה בארץ ישראל, משמשים כראיה לשליחת האיגרת לצפת. כאמור, המחבר שולח את האיגרת אל 'נחלי החכמה היושבי'ם] בארץ הצבי... ומילוהי באתגליא ברחובות ובשווקים' (130א). כלומר, השאלות הופנו לחוג מקובלים (ולא למקובל יחיד) שנהגו ללמד קבלה ברבים ואולי אף בלא מגמת הסתרה.¹¹

בעמ' 54, 195. בקטלוג הספרייה הלאומית רשום כתב יד נוסף בכתביה ספרדית ומהמאה השש עשרה שחלקו (דפים 114א–194א) הועתק בידי 'מנחם כהן' (אוקספורד, ספריית הבודליאנה 99 Opp. [F 18590]), ובבדיקתי אותו מצאתי הבדלים בולטים בצורת הכתיבה בינו ובין שני כתבי היד 'האחים'. יחד עם זאת, בסוף כתב היד (דף 194א) מצוי קולופון החתום על שם 'הכותב צעיר המחוקקים שמו מנחם כהן'. לאור ניסוח החתימה הזוהר, אין לי אלא לשער שכתב יד אוקספורד וקולופון זה הועתקו מכתב יד בהעתקתו של מנחם כהן איש צפת.

8 כן בכתב היד של ספר השם (א1); בכתב היד האחר נכתב 'הודה דויד אשכנזי' (א1).

9 על פי שיר השירים ג, ב.

10 כן כתב המחבר את שם משפחתו של יהודה חייט, כמקובל בכתבי ערבי-יהודי, שהיה שכיח בקרב יהודי ספרד.

11 לכאורה יכולה הייתה לשון זו להתפרש לגנאי, כמו למשל באיגרת המפורסמת של יצחק סגי

במהלך המאה השש עשרה התקיימו בארץ ישראל שני מרכזים קבליים: בירושלים ובצפת. במרכז בירושלים נמצאו יהודים ספרדים, אשכנזים, מוגרבים ומוסתערבים,¹² וככל הנראה היה מרכז זה מצוי בדעיכה לקראת אמצע המאה. לעומת זאת המרכז בצפת פרח וצבר מוניטין וגדולה, ובראשו עמדו חכמים כמו יוסף קארו, שלמה אלקבץ ומשה קורדובירו – כולם יוצאי חצי האי האיברי או צאצאיהם.¹³ סביר בעיניי שמחבר האמון על מסורת הקבלה התיאוסופית הספרדית ישלח את קושיותיו לחכמים האמונים אף הם על מסורת זו.¹⁴ עדות חיצונית חשובה מחזקת השערה זו אף יותר. רדב"ו העיד בספרו 'מגדל דוד' (למברג תרמ"ג, לו ט"ד–לו ט"א), כי 'תרצנו שאלה גדולה שאל אחד מחכמי צפת'. מדברי רדב"ו, שבאותה העת התגורר כנראה בירושלים, ברור לחלוטין שאיגרת השאלות, או למצער שאלה אחת מתוכה, מצויה הייתה תחת ידיו.¹⁵

ב. 'דרך אמונה' למאיר אבן גבאי ותיארוך האיגרת

מבחינת תיארוך האיגרת יש בידינו מידע נוסף מעבר ל־terminus ad quem של שנת 1554 בה הועתקה. פתיחת האיגרת מציגה מקבילות ברורות ולא פעם ציטוטים של ממש מדברי הפתיחה לספר 'דרך אמונה' למאיר אבן גבאי, שכתבתו הושלמה בשנת 1539:

'שאלות לחכמי ארץ ישראל'	'דרך אמונה' למאיר אבן גבאי'
אקרא לשלום משפל מצבי אל רום מעלת הדרת יקרת שפעת יפעת חכמתכם ובינתכם אקוד וואשתחוה אל מול זוהר קרקע מקדשכם אלחוך עפר	שאלה אל רום המעלות... אקרא לשלום הדרת יקרת שפעת יפעת חכמתכם ובינתכם אקוד וואשתחוה אל מול זוהר קרקע מקדשכם אלחוך עפר

נהור, בה הוא מתלונן על בעלי קבלה בספרד ובמיוחד בעיר בורגוס (Burgos) המלמדים קבלה 'בגלוי בשווקים וברחובות' (גרשם שלום, 'תעודה חדשה לתולדות ראשית הקבלה', מחקרי קבלה [א], בעריכת יוסף בן-שלמה ומשה אידל, תל אביב תשנ"ח, עמ' 9, 23). אולם ברור מההקשר שהמחבר אומר זאת לשבח, כמו גם משימושו בלשון 'הזוהר' 'ומילוהי באתגליא', האמורה שם על רשב"י (זוהר ח"ג, נט ע"ב, סא ע"א).

12 דותן ארד, 'היהודים המוסתערבים בסוריה, ארץ ישראל ומצרים 1330–1700', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ג, עמ' 304–308.

13 בהמשך יתברר שהשאלות נשלחו לצפת לפני בואו של יצחק לוריא (האר"י, שמוצאו אשכנזי) לשם. על הדומיננטיות של מגורשי ספרד בצפת מראשית המאה השש עשרה ראו אברהם דוד, עלייה והתיישבות בארץ-ישראל במאה הט"ז, ירושלים תשנ"ג, עמ' 112–114.

14 התוכן הקבלי של האיגרת, שידון להלן, מציג מקבילות רבות לכתבי אלקבץ ובעיקר קורדובירו (ואציין בהערות בסקירת תוכן האיגרת), הן בנושאי השאלות הן בטקסטים הנדונים, וסביר שזו סיבה נוספת להעתקת האיגרת.

15 ראו עוד להלן הערה 36.

<p>'דרך אמונה' למאיר אבן גבאי</p> <p>רגלי כבוד תורתו ואכרע על ברכים וכפי פרושות השמים יגדיל ישגיא יגביה כסא כבוד תורתו לעד אמן.</p> <p>ולבי חרני ויאמר לי מה לך נדהם נרדם עת מתי אתה פושע על שתי הסעיפים אם תדבר אם תחשה הדבר קשה. אזור כגבר חלציך וקח קסת הסופר אשר במתניך ויכתבון מליך אל מאור בני ישראל משכן השכינה נהרי נחלי החכמה ממנו נובעים ויתן עליך משמן משחת קדושתו עד תרגיע ותנוח נפשך ויפתחו לך שערי אורה והיית מוצק ולא תירא.</p>	<p>'שאלות לחכמי ארץ ישראל'</p> <p>רגליכם ואכרע על ברכים וכפי פרושות השמים יגדיל ישגיא יגביה כסא חכמתכם...</p> <p>לבי... יורני ויאמר לי מה לך נרדם נדהם עד מתי אתה פושע על שתי הסעיפים אם תדבר ואם תחשה הדבר קשה אזור נא כגבר חלציך שלח נא ירך וקח קסת הסופר אשר במתניך ויכתבון מליך מול... פניני נהרי נחלי החכמה... משמן משחת קדושתם יתנו עליך עד תרגיע מספיקותיך ותנוח נפשך ויפתחו אליך שערי אורה והיית מוצק ולא תירא.</p>
---	--

הדפוס הראשון של 'דרך אמונה' (המצוי בידינו) הוא פדובה 1562, אולם לודוויג בלאו דיווח במאמר משנת 1906 שנפלו לידיו שני דפים – עמוד השער והקדמת המדפיס שניאור בן יהודה פאלקון, חתנו של מאיר אבן גבאי – מתוך דפוס אבוד שראה אור בקושטא בשנת 1560.¹⁶ גרשם שלום כתב על גבי העותק שלו ממהדורת פדובה:¹⁷ 'נדפס ראשונה עוד ב-1560 בקושטא על-ידי חתן המחבר, אחרי ס' תולעת יעקב, ונאבד. שריד ממנו גילה BLAU. עיין 1906, ZFHB, עמ' 52–58. שם השואל ר' יוסף בן יצחק הלוי (תלמידו), שמו המלא נזכר בשרידי דפוס קושטא'. מעניין ששלום ובלאו לא נתנו פשר לכך שאת השאלות בפתח 'דרך אמונה' – שלמעט השאלה העשירית והאחרונה הן כולן עיבוד צמוד של עשר השאלות הראשונות המופיעות בשער השואל המיוחס לעזריאל מגירונה¹⁸ – שאל יוסף הלוי את מאיר אבן גבאי. לדעתי ייחוס השאלות ליוסף הלוי משמעו שהתלמיד ביקש להביא את דברי 'שער השואל' לתשומת לב רבו ולשמוע דעתו עליהם.¹⁹

16 Ludwig Blau, 'Die erste Ausgabe von Meir ibn Gabbais Derech Emunah', *Zeitschrift für hebraeische Bibliographie*, Vol. X (1906), pp. 52–58

17 סימונו בספריית שלום R 380.

18 על ייחוס זה ראו אבישי בר-אשר, 'דמיון ומציאות בחקר ראשית הקבלה: פירוש "ספר יצירה" המיוחס לר' יצחק סגי נהור ותולדותיו בקבלה ובמחקר', תרביץ, פו, ב-ג (תשע"ט), עמ' 330, הערה 277.

19 בכ"י הרווארד, ספריית האוניברסיטה Heb. 61, א220, מצוי פירוש של שלמה אלקבץ על עשרת הרוגי מלכות המכונה 'מאמר לתשובה' (אני מודה לג'ין מטנקי שהפנה את תשומת ליבי לכ"י זה, וראו יוג'ין ד' מטנקי, 'ללמוד קבלה בחוגם של שלמה אלקבץ ומשה קורדובירו: פלפול ספרדי, הקדמות ולימוד משותף', תרביץ, בדפוס). מדברי ההקדמה אנו למדים

בכתבי היד המוקדמים של 'דרך אמונה' אכן מצויים דברי הפתיחה שלשונות רבות מהם שימשו את כותב האיגרת.²⁰ מעניין לציין שבשרידי דפוס קושטא האבוד שמצא בלאו, אותו הדפיס כאמור שניאור פאלקון חתן המחבר, דברי פתיחה אלו אינם מצויים. עם זאת, בהקדמתו כתב גם שניאור שאת השאלות שלח יוסף הלוי למורו מאיר אבן גבאי. בלאו דחה את האפשרות שהפתיחה נוספה בידי שמואל בן יצחק, המביא לבית הדפוס של מהדורת פדובה.²¹ מבין כתבי היד שבדקתי, אפשר שרק שניים – כ"י פריז וכ"י ניו יורק 1562 – קודמים לדפוס פדובה (ועל כן לא העתיקו את הפתיחה משם), וייתכן שאחד היה מצוי תחת ידי המדפיסים.

על כל פנים, אבן גבאי סיים את כתיבת 'דרך אמונה' עוד בשנת 1539, ולאור כך ניתן להעמיד שנה זו בתור terminus post quem לחיבור האיגרת. בתקופה זו כבר נודע המרכז בצפת – בין היתר בשל עלייתם המפורסמת של קארו ואלקבץ לארץ ישראל²² – והוא הפך לאבן שואבת למלומדים בכלל וללומדי קבלה בפרט מרחבי העולם היהודי. האיגרת אם כן נכתבה בין השנים 1539–1554, ואפשר לשער בסבירות גבוהה מאוד שהיא אכן נשלחה לצפת ובה הועתקה.

ג. התוכן הקבלי של האיגרת והסיבות לשליחתה

הסיבה המרכזית לשליחת האיגרת הייתה חוסר יכולתו של המחבר להכריע בשאלות

שהפירושו הינו למעשה תשובת אלקבץ לשאלה של תלמיד בשם יוסף הלוי (וראו להלן, הערה 44). סביר שמדובר באותו יוסף הלוי הנזכר בהקדמה לדרך אמונה. אם אכן כך, הרי יוסף הלוי היה אחד המקובלים הבודדים הידועים לנו שעמד בקשר הן עם אבן גבאי הן עם חכמי צפת. בדקתי ארבעה כתבי יד של 'דרך אמונה' (שלושה מהמאה השש עשרה ואחד מראשית המאה השבע עשרה) ובכולם מצויים דברי הפתיחה. ראו כ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 856, כתיבה ספרדית, המאה השש עשרה, א1; כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה, מארש 705, כתיבה מזרחית, 1585, א1–ב; כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 1562, כתיבה איטלקית, המאה השש עשרה, א74; כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 1710, כתיבה מערבית, 1617, ב135.

21 ראו דבריו: 'Bei Schneor fehlt naemlich die Einleitung des Fragestellers Josef Levi, Die sich bei Samuel [Padua 1562] p. 2 findet. Dass Samuel diese nicht selbst komponiert hat, ist ganz sicher, denn erstens ist sie am Platze, zweitens ist sie in 'echt orientalischem Stile gehalten' [אצל שניאור חסרה הקדמת השואל יוסף לוי, שניתן למצוא אצל שמואל (פדובה 1562) עמ' 2. בטוח למדי ששמואל לא חיבר את ההקדמה בעצמו, משום שראשית, היא במקום הנכון, ושנית, היא כתובה בסגנון אוריינטלי אמיתי] (בלאו, דפוס ראשון [לעיל, הערה 16], עמ' 54).

22 ראו למשל מרדכי פכטר, 'דרשת־הפרידה של ר' שלמה אלקבץ בשאלוניקי', מצפונות צפת: מחקרים ומקורות לתולדות צפת וחכמיה במאה הט"ז, ירושלים תשנ"ד, עמ' 17–38; יוסף הקר, "כ"י אנשים אחים אנהנו": בין חכמי שאלוניקי לצפת, שלם: מחקרים בתולדות ארץ־ישראל ויישובה היהודי, ח (תשס"ט), עמ' 252–254, 260–261.

למדניות-קבליות שעלו במהלך לימודיו. המחבר כתב בהקדמה שהוא למד קבלה כעשרים שנה הן מספרים הן ממורים ושיש לו מספר שאלות שלא מצא להן מענה, ואף הוסיף שהוא מקווה שיוכל לשמוע פתרון עם הגיעו לארץ ישראל (135–136א). בטרם אתאר את תוכנה הקבלי של האיגרת אבקש להתעכב מעט על סוגה זו של 'שאלות ותשובות' בקבלה.

התכתבויות ו'שאלות ותשובות' לא היו נדירות בשדה הקבלה במאה השש עשרה,²³ וידועים גם מספר תקדימים מימי הביניים. בספרות המחקר כבר נידונו מעין שו"תים קבליים מימי הביניים, המפורסמים שבהם 'שער השואל' המיוחס לעזריאל מגירונה והשו"ת למשה די ליאון, אולם תשובותיהם לא ניתנו כמענה לשואל אמיתי, אלא נכתבו כך כאמצעי רטורי או ארגוני.²⁴ תבנית זו של הצגת טיעונים כמענה לשאלות מצויה גם בכתבי יוסף אנג'לט,²⁵ ובפתיחת 'המאמר על האצילות השמאלית' ליצחק בן יעקב הכהן אפשר להבחין בתופעה דומה, אף שלא מן הנמנע שיצחק ייעד את החיבור לתלמיד: 'בראותי תשוקתך הגדולה לעלות לסולם החכמות... ואני בראותי כי האל יתברך נתן לך לב לשמוע ולהשכיל זאת הסבה באהבה רבה לתת את שאלתך ולעשות

23 ראו למשל גרשם שלום, 'לידיעת הקבלה בספרד ערב הגירוש (תשובות ר' יוסף אלקאשטייל לר' יהודה חייט)', קבלת האר": אוסף מאמרים מאת גרשם שלום, בעריכת דניאל אברמס, לוס אנג'לס תשס"ח, עמ' 23–61; יעל נדב, 'איגרת המקובל ר' יצחק מר חיים על תורת הצחצחות', תרביץ, כו (תשי"ז), עמ' 440–458; ברכה זק, כרם היה לשלמה: האל, התורה וישראל בכתבי ר' שלמה הלוי אלקבץ, באר-שבע תשע"ה, עמ' 22–24, 36–37 (תשובת שלמה אלקבץ ליוסף קארו); משה אידל, 'אגרתו של ר' יצחק מפיסא (?) בשלש נוסחאותיה', קבץ על יד, י (תשמ"ב), עמ' 161–214; שמואל גליק, שרידי תשובות מחכמי האימפריה העות'מאנית: מגניזת קהיר ומכתבי יד שבאוספי הספריות שבאוניברסיטת קמברידג', כרך א, ירושלים תשע"ג, עמ' 3–53 (תשובת אלקבץ לקארו); הנ"ל, שם, כרך ג, ירושלים תשע"ד, עמ' 1000–1009 (תשובת מאיר אבן גבאי לחתנו שניאור פאלקון); A. W. Greenup, 'A Kabbalistic Epistle by Isaac b. Samuel b. Hayyim Sephardi', *The Jewish Quarterly Review*, 21 (1930–1931), pp. 365–375

24 ישעיה תשבי, 'שו"ת לר' משה די ליאון בעניני קבלה', קבץ על יד, ה (תשי"א), עמ' יא–לח; יוסף דן, ותולדות תורת הסוד העברית, ח, ירושלים תשע"ג, עמ' 160–181; אבישי בראשר, 'קבלה ומנהג: תשובות הגאונים ומדרשות ה"קדמונים" בפולמוס המנהגים ב"זוהר" ובסביבתו הספרותית', תרביץ, פד, א–ב (תשע"ו), עמ' 195–263; Gershom Scholem, *Origins of the Kabbalah*, R. J. Zwi Werblowsky (ed.), Allan Arkush (tr.), Princeton 1987, pp. 372, 375–376; Elliot R. Wolfson, 'Hai Gaon's Letter and Commentary on "Aleynu": Further Evidence of Moses de Leon's Pseudepigraphic Activity', *The Jewish Quarterly Review*, 81, 3–4 (1991), pp. 365–409 דבריו בדרך שאלה ותשובה ראו אבישי בראשר (מהדיר), ספר משכן העדות לר' משה די ליאון, לוס אנג'לס תשע"ד, עמ' יב.

25 ראו רונית מרוז, 'ר' יוסף אנג'לט וכתביו ה"זוהריים"', הנ"ל (עורכת), חידושי זוהר: מחקרים חדשים בספרות זוהר [תעודה, כא–כב], תל אביב תשס"ז, עמ' 342.

את בקשתך.²⁶ עדויות מעניינות במיוחד מציגות תשובות של שם טוב אבן גאון ושל דוד בן יהודה החסיד, שאומנם כתבו כנראה במענה לאחד מתלמידיהם.²⁷ כמו כן, מסקרן לראות שכמה מן התעודות המוקדמות ביותר על אודות ראשית הקבלה אינן אלא התכתבויות (שאלות ותשובות?) בין בעלי קבלה. המפורסמת שבהן היא איגרת ששלח יצחק סגי נהור לרמב"ן ולר' יונה גירונדי בשנות השלושים של המאה השלוש עשרה. גרשם שלום אכן ראה בה מעין שו"ת (בלי להשתמש במינוח זה), בו השיב יצחק סגי נהור כבעל סמכות ומעמד לשאלותיהם של רמב"ן ור' יונה.²⁸ האיגרת עוררה לאחרונה דיון מחקרי ער: אבישי בר-אשר יצא נגד דעת שלום וגרס שיש לראות באיגרת חלק מהתכתבות בין שווים ומפגש בין שני מרכזי קבלה שונים, ולא עדות למעבר ידע ליניארי מפרובנס לגירונה, מרב לתלמידים; צחי וייס הציע קריאה שונה לחלוטין של האיגרת, המוציאה אותה מכלל דיון קבלי ורואה בה תגובה לאירועים חברתיים והגותיים בני הזמן.²⁹ חליפת מכתבים כעין זו בין בעלי קבלה, בנוגע לשאלות שלא מצאו להן מענה, מתוארת בכתבי משה מבורגוס, תלמידם של 'האחים הכהנים'. בכמה גרסאות ועיבודים של ה'עמוד השמאלי', מייחס משה את הדברים לרמב"ן:

הספירה השביעית נקראת ערב זרק. כתב הרמב"ן ז"ל, כמה זמנים לא מצאתי פתרון לשם זה ואשתומם על המראה³⁰ ואין מגיד לי,³¹ עד שגרמו לי הדברים הנסתרים

26 יצחק בן יעקב הכהן, 'מאמר (תשובה) על האצילות השמאלית', עודד פורת (מהדיר), כתבי ר' יצחק בן יעקב הכהן ור' משה (צינפא) מבורגוש, לוס אנג'לס תש"ף, עמ' 10, שורות 1-5; גרשם שלום, קבלות ר' יעקב ור' יצחק בני ר' יעקב הכהן, מדעי היהדות, ספר ב', ירושלים תרפ"ז, עמ' פב. לדעת שלום 'המחבר עונה על תשובה ונותן למאמר צורת אגרת' (שם, עמ' כ). על אודות 'איגרת גרמיישא' וסוגת האיגרות הפסידואפיגרפיות במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה (ובמיוחד מקומם של יצחק הכהן ומשה די ליאון בה), ראו עתה נעמה בן-שחר, 'איגרת גרמיישא ואיגרות קבליות משיקות במאה השלוש עשרה: בין היסטוריה וספרות', דעת, 89 (2020), עמ' 133-192.

27 על שם טוב אבן גאון ראו שמואל דוד לוינגר, 'רבי שם טוב בן אברהם בן גאון', ספונות, ז (תשכ"ג), עמ' ז-לט. על דוד בן יהודה החסיד ראו Moshe Idel, 'The Image of Man Above the *Sefirot*: R. David ben Yehuda he-Hasid's Theosophy of Ten Supernal *Sahsahot* and Its Reverberations', *Kabbalah*, 20 (2009), pp. 181-212

28 שלום, 'תעודה חדשה' (לעיל, הערה 11).

29 Avishai Bar-Asher, 'Isaac the Blind's Letter and the History of Early Kabbalah', *The Jewish Quarterly Review*, 111, 3 (2021), pp. 414-443; צחי וייס, 'דוד קמחי באיגרת יצחק סגי נהור: הערה נוספת על איגרת יצחק סגי נהור לרמב"ן וליונה גירונדי', קבלה, נג (תשפ"ב), עמ' 237-250. ראו גם את שתי האיגרות מעורא מגירונה לאברהם (חזון?) שהדפיס שלום בסוף מאמרו, שאומנם נראות כמענה לשאלות, שלום, 'תעודה חדשה' (לעיל, הערה 11), עמ' 25-34.

30 דניאל ח, כז.

31 בראשית מא, כד.

להתעורר ולשוטט בשאלות מחשבתי עם מחשבות ספיקותי. בהיותי מלומד לשלוח לארצות רחוקות אשר יד שאלותי מגעת לרבותי בכל מקום שהם, ולאחר ט"ו חדשים הגיעו לי תשובת שאלתי עם תשובות שאלות האחרות אשר שאלתי מאת אדונינו הרב הגדול כהר"ר יצחק זצ"ל, והאיר עיני כי זה השם נחלק לשני עניינים...³²

עודד פורת, שההדיר את כתבי משה מבורגוס, טען לאחרונה שמדובר כנראה בתוספות פסידואפיגרפיות, כפי שמעידה גרסה מוקדמת, בה מופיעים הדברים ללא ייחוס:

ערב זרק. כמה זמנים לא מצאתי פתרונם! ואשתומם על המראה ואין מגיד לי עד אשר גרמו לי הדברים הנסתרים להתעורר ולשוטט שאלות מחשבתי ומחשבות סברתי... לשלוח לארץ מרחקים אשר יד שאלותי מגעת אל רבותי בכל מקום שהם. ולאחר ט"ו חדשים הגיעה לי תשובת שאלתי בעניין זה מתוך תשובת! אחרות מאת אדונינו הרב הגאון ר' יצחק הלבן ז"ל והאיר עינינו כי זה השם נחלק לב' עניינים...³³

על אף שאמינותם חשודה, עדויות אלה מציגות דימוי מגובש של מקובל מלומד בעל שיעור קומה שעומד בקשר מכתבים עם מלומדים אחרים שכמותו. קו התפר הדק שבין 'התכתבות' ל'שו"ת' עודנו טעון בירור, ואין זה מענייננו כאן. כעת, אציג את נושאי השאלות באיגרת לחכמי ארץ ישראל.

שאלות א-ד עוסקות בבעיה שהעסיקה מקובלים תיאוסופיים רבים והיא שאלת מעמדה של ספירת כתר.³⁴ השאלות נובעות מחוסר הסכמתו של המחבר עם דעה אותה הוא מייחס לשם טוב אבן שם טוב, לפיה ספירת הכתר אינה נכללת במניין עשר

32 משה מבורגוס, 'ספר הקליפות ועשר ספירות החיצוניות', פורת, כתבי יצחק הכהן (לעיל, הערה 26), עמ' 97, שורות 331-338; כן ראו שם, עמ' 81, שורות 252-258.

33 משה מבורגוס, 'פירוש עשר ספירות הטומאה', שם, עמ' 101, שורות 28-33. וראו עוד פורת, "מהו עולמיתא שפירתא ולית לה עיינין" וחידת הטייעא: פרק בתולדות הקבלה במחצית השניה של המאה ה"ג, לוס אנג'לס תש"ף, עמ' 295-296. עם זאת, במקומות רבים בכתבי משה מבורגוס בולטת דווקא רגישותו הרבה לענייני נוסח ולשיוך מסורות באופן נאמן. למשל בראשית הטקסט שבו ראה פורת יצירה מוקדמת של משה מבורגוס, בטרם פיתח את מגמתו הפסידואפיגרפית: 'ספירה א' לדעת המקובלים ג"א!'] לדעת החסיד הקדוש ז"ל תאומיאל. ולדעת מורי ורבי הקדוש תומיאל. ולדעת הגירסא הראשונה כי הוא והמחשבה תאומים במעלתן. ולדעת הגירסא שיניה אינן שוין במעלתן. ומצאתי גרסאות מפי חכמים קדושים יש מהם גורסים שניאל וזה מוסכם עם הגירסא הראשונה שהם שניות ומתאמות לסבה ראשונה. ויש גורסים שנהאל וגם זו מוסכמת עם הראשונה וגם עם האחרונה (משה מבורגוס, 'פירוש עשר ספירות הטומאה', שם, עמ' 101, שורות 6-10). תודתי לידידי הלל פורשטיין על שהסב את תשומת ליבי לדברי משה מבורגוס.

34 לסוגיה זו בקבלת ימי הביניים ראו סנדרה ולאברג-פרי, בנסתר ובנגלה: עיונים בתולדות האין סוף בקבלה התיאוסופית, לוס אנג'לס תש"ע, עמ' 94-118; יהודית וייס, "עשר ולא תשע, עשר ולא אחת עשרה": הממד הכפול בחכמה ואופן מניית הספירות כעשר על פי כתבי יצחק סגי נהור ואשר בן דוד' [בהכנה], ובמצוין שם.

ספירות.³⁵ בשאלה א מציג בעל האיגרת את הסוגיה ותוקף את עמדת אבן שם טוב לפיה ספירת כתר אינה נכללת במניין עשר הספירות (ואז מניין עשר מושלם יחד עם ספירת דעת).³⁶ שאלות ב–ד עוסקות למעשה בהשלכות של שתי העמדות המתוארות בשאלה א. שאלה ב עוסקת בנושא 'המכריעין' – ספירות ה'מְמַצְעוֹת' בין שתי ספירות בעלות אופי ניגודי – ושואלת איך ייתכן שספירת כתר (שהיא 'רחמים גמורים') מכריעה וממצעת בין חוכמה (רחמים) ובין בינה (בה שורשי הדינים).³⁷ שאלה ג דנה במדרש 'בעשרה מאמרות נברא העולם'³⁸ לאור פירושו הקבלי הגורס שהמאמרות מייצגים את עשר הספירות.³⁹ שאלה ד דנה בשאלה איך ייתכן שכל ספירה כלולה מעשר ספירות, כלומר יש בה עירוב חסד ודין, אם ידוע ומקובל שספירת הכתר היא רחמים גמורים

35 למקבילות אצל קורדוברו ראו למשל פרדס רמונים, ב, ג; ג, ג. על שם טוב אבן שם טוב ראו אפרים גוטליב, 'על דרכו של שם טוב בן שם טוב לקבלה', מחקרים בספרות הקבלה, בעריכת יוסף הקר, תל אביב תשל"ו, עמ' 347–356; David S. Ariel, 'Shem Tob ibn Shem Tob's Kabbalistic Critique of Jewish Philosophy in the *Commentary on the Sefrot: Study and Text*', PhD Dissertation, Brandeis University, 1981; Daphne Freedman, 'Shem Tov ibn Shem Tov on "Sefer Yesira"', *Journal of Jewish Studies*, 58, 2 (2007), pp. 303–313. לדין בשיטת אבן שם טוב בשאלת מעמדה של ספירת כתר ראו אריאל, שם, עמ' 71–78; בר-אשר, 'דמיון ומציאות' (לעיל, הערה 18), עמ' 297–298.

36 שאלה זו, אם לא האיגרת כולה, הגיעה גם אל רדב"ז, עת שהה בירושלים כנראה, כפי שהעיד בחיבורו מגדל דוד (ראו לעיל, עמוד 218): 'ואתה המעיין העמק העיון במה שכתבתי כי ראש הדעת מגיע עד הכתר כי בזה תרצנו שאלה גדולה שאלה אחד מחכמי צפת כי ראה בספר האמונות לר' שם טוב ב'ן' שם טוב וז"ל [וזה לשונו] ועתה אגלה לך סוד גדול שעשו המקובלים כלם כל יכולתם שלא לגלותו. דע כי כתר עליון אינו בכלל עשר ספירות מחכמה ולמטה וסימניך ראשית חכמה וזה דבר מוסכם מכל המקובלים והאלהי רשב"י ע"ה אמר שירותא דכולא חכמה איקרי אבל ע"ס [עשר ספירות] היא כי יש ספירה נעלמת ושמה דעת והיא בין חכמה לבינה כמו שיש מדת התפארת בין גדולה לגבורה והספירה הזאת היא נעלמת בתכלית ההעלם והוא נפש למדת התפארת עכ"ל הר' הנז' [עד כאן לשון הרב הנזכר] ושאל השואל איך תתישב אמונה זו עם קבלתינו ועוד שלא מצינו למדה זו שחידש לנו הרב שם בכל שמות הקדש עכ"ל [עד כאן לשון] השואל ואני בעניי הוכחתי באותה תשובה זו בראיות ברורות שהכתר הוא מכלל עשר ספירות כאשר הוא מקובל בדינו וכאשר כתבו כל בעלי העבודה הזאת וכל הספרים שחברו בזה ומה שאמר רשב"י ע"ה שירותא דכולא חכמה איקרי לפי שמשם תחלת המחשבה וע"כ [ועל כן] נקראת מחשבה כדאמרינן בכל דוכתא כך עלה במחשבה אבל המדה העליונה אינה נתפסת במחשבה ולא בהרהור ולכן נקראת ראשית'. רדב"ז ציטט כמעט מילה במילה את לשון השאלה (ראו להלן במהדורה, שאלה א), וכן את דברי אבן שם טוב המובאים שם. עוד על עניין זה בכתבי רדב"ז ראו אבישי בר-אשר, "בקדמות אין סוף": פירוש עשר ספירות לר' דוד הכהן תלמיד הרשב"א, דעת, 82 (תשע"ו), עמ' 151, הערה 5.

37 ראו על כך קורדוברו, פרדס רמונים, ט, ה–ה.

38 בבלי מגילה כא ע"ב.

39 ראו קורדוברו, שם, ב, ג–ד.

ואין בה דין כלל.⁴⁰ שאלה זו נובעת במישרין מהשאלה העשירית ב'דרך אמונה'.⁴¹ שאלה ה' דנה בסוגיית מיעוט הלבנה,⁴² ושאלה ו' בסתירה בין ר' בחיי בן אשר (המצטט לדברי המחבר את פרקי דר' אליעזר, מדרש ילמדנו ופרקי היכלות)⁴³ ובין 'תיקוני זוהר' בשאלת הקשר בין עשרת הרוגי מלכות ואחי יוסף.⁴⁴ בשאלה ז' המחבר הניח שבספירות הנמוכות יש התגברות של כוחות הדין, ושאל איך ייתכן אם כן שספירת מלכות מעורבת מחסד ודין גם יחד.⁴⁵ השאלות אם כן מבקשות פתרון לסתירות בין דעות קבליות שונות ומעלות קושיות הנובעות מעיון למדני בכתבים קבליים.

אחד מביטויי המובהקים של העיון הלמדני-קבלי של מחבר השאלות הוא השימוש בביטוי 'ספק' על הטיותיו השונות. בפתח דבריו כתב המחבר מדוע שלח את איגרתו:

רווח על פני יחלוף⁴⁶ רוח תרדמה ויעצום את מיני ספיקות י... לבי ממשפחת החמולי⁴⁷

- 40 ראו קורדובירו, פרדס רמונים, ח, ג-ד.
- 41 אבן גבאי דן בתשובתו ב'דרך אמונה' בהיבט אחר של השאלה: בכך שהספירות, הכלולות עשר בעשר, מייצגות את מאה הברכות שחובה לברך בכל יום (למקור אפשרי לכך ראו ספר מאירת עינים לר' יצחק דמן עכו: מהדורה מדעית, עמוס גולדרייך (מהדיר), ירושלים תשמ"ד, עמ' י, שורות 33-35). נראה שבעל האיגרת שם ליבו לכך וביקש מענה גם להיבט זה של השאלה. בדומה לבעל איגרת השאלות גרס אבן גבאי, שיייתכן ואף סמך דעתו על 'ספר האמונות' לאבן שם טוב, שהכתר אינה נכללת במניין עשר הספירות ובמקומה מונים את ספירת דעת (מאיר אבן גבאי, עבודת הקודש, חלק א, פרק ב). על מעמד הכתר בכתבי אבן גבאי ראו בראשו, 'בקדמות אין סוף' (לעיל, הערה 36), עמ' 151-153, ובמצוין שם.
- 42 ראו קורדובירו, שם, יח.
- 43 ראו Gottfried Reeg, *Die Geschichte von den Zehen Märtyren: Synoptische Edition mit Übersetzung und Einleitung*, Tübingen 1985
- 44 מעניין שבעל האיגרת לא ציין ולא ציטט את המאמר ממדרש הנעלם על רות שנדפס בוזהר חדש, פט ע"ב, ועוד קודם לכן צוטט בפירוש רקאנטי על התורה (ונציה רפ"ג, פרשת וישב), אף על פי שעמד לנגד עיניו (ראו להלן, עמ' 251, הערה 304). על מאמר זה, הדן במישרין בקשר בין אחי יוסף ועשרת הרוגי מלכות ובסיבות מדוע היו צריכים להתגלגל ולמות בייסורים, כתב אלקבץ, בתשובה לתלמידו יוסף הלוי (ראו לעיל, הערה 19), פירוש ארוך המכונה 'מאמר לתשובה', שנדפס בספר 'מקראי קדש' המיוחס לעובדיה המון, ונציה שמ"ה, לו ע"א-מ ע"א, וב'ברית הלוי' לשלמה אלקבץ, לבוב תרכ"ג, מג ע"ב-מד ע"ב. ראו זק, כרם היה לשלמה (לעיל, הערה 23), עמ' 16, 40-41. קורדובירו דן אף הוא בסוגיה זו, ראו ברכה זק, בשערי הקבלה של ר' משה קורדובירו, ירושלים תשנ"ה, עמ' 230-246. כמו כן, בכתב יד ירושלים, מכון בן צבי 4043, כתיבה אשכנזית, מאות שש עשרה-שבע עשרה, 23א-ב, מצויה התכתבות בין דוד אבן זמרא ואלקבץ בדיוק בנושא זה, היחס בין אחי יוסף ועשרת הרוגי מלכות. הקשר האפשרי בין איגרת 'השאלות' ובין 'מאמר לתשובה' וההתכתבות עודנו טעון בירור. על ההתכתבות ראו אורי ספראי, 'התכתבות בענייני קבלה שעברה בין ר' דוד אבן זמרא לבין מקובלי צפת', קבלה, מא (תשע"ח), עמ' 305-320.
- 45 ראו קורדובירו, פרדס רמונים, ח, כה; וכן ט, ג.
- 46 איוב ד, טו.
- 47 על פי במדבר כו, כא.

יורני ויאמר לי מה לך נרדם⁴⁸ נהדם עד מתי אתה פושע על שתי הסעיפים⁴⁹... שלח נא ירך וקח קסת הסופר אשר במתניך⁵⁰ ויכתבון מליך מול... נחלי החכמה היושב'ים] בארץ הצבי... משמן משחת קדושתם יתנו עליך עד תרגיע מספיקותיך ותנוח נפשך... אשמע ואקום ואעש כן בין ה' וביניכם אני עומד כי לא הביישן למד תנני תנני אתם⁵¹ מורי וגאוני לא נתכוונתי לגלות לבי כי אם ספקותיו. (130א-ב; ההדגשות שלי, וכן כל ההדגשות להלן)

מחבר האיגרת סיפר שמספר קושיות הדריכו זמן מה את מנוחתו, אך בתחילה נמנע מלעסוק בהן. לאחר זמן החליט לשלוח שאלותיו לחכמי ארץ ישראל בתקווה שירגיעו את ספקותיו. הביטוי 'ספק' מופיע מספר פעמים באיגרת והשימוש בו היה שכיח מאוד בקרב יהודי ספרד, בדרך כלל בהוראה של שאלה או קושיה.⁵² במקרה זה, אני חושב שיש להרחיב מעט את משמעותו – בין היתר בשל השימוש בביטוי 'ספקות הלב' – ולהבינו גם כחוסר ודאות.⁵³

היבט מעניין נוסף הוא השימוש בביטויי אמונה לאורך האיגרת. כך למשל הגיב המחבר לטענת אבן שם טוב שספירת כתר אינה נכללת במניין עשר הספירות ובמקומה נמנית ספירת דעת אשר 'היא נעלמת בתכלית ההעלם והיא נפש למדת התפארת': 'ועצור במילין מי יוכל⁵⁴ בראות דבר כזה למנות ספירה אחרת אשר לא נמנתה בס'פר] יצירה ובס'פר] הזוהר והיאך אאמין כי יהיה הספירה הזאת יותר נעלמת מספירת כת"ר עליון' (130ב). באופן דומה התפלא המחבר – במסגרת דיון במיעוט הלבנה – כיצד נאמר שבתחילה הייתה ספירת מלכות שווה לתפארת:

48 על פי יונה א, ו.

49 על פי מלכים א' יח, כא.

50 על פי יחזקאל ט, ב-ג.

51 איוב יט, כא.

52 ראו 132א-ב; 133א; 134ב; וכן הדברים המיוחסים לרמב"ן לעיל, עמ' 222-223. קלצקין הגדיר זאת כך: 'לפעמים בהוראת שאלה חמורה, קושיא' (יעקב קלצקין, אוצר המונחים הפלוסופיים ואנתולוגיה פלוסופית', א-ג, ברלין 1928, ערך 'ספק'). על שימוש בשיטת הלימוד הספרדית, המכונה עיון או פלפול וכוללת העלאת קושיות ו'ספקות' על הטקסט הנלמד, לשם לימוד ספרות קבלית, ראו מטנקי, ללמוד קבלה (לעיל, הערה 19). על שיטותיו הפרשניות של קורדובירו בפירוש 'אור יקר' על הזוהר ראו יועד קדרי, המלאכים של ר' משה קורדובירו: בין קבלה עיונית לקבלה מעשית, לוס אנג'לס תשפ"ב, עמ' 37-44, 190-219. 'דרוש על הגאולה' לשלמה טוריאל פותח ברצף של שתיים עשרה שאלות על פסוק בזכריה, שהחיבור כולו הוא מענה להן. ראו גרשם שלום, דרוש על הגאולה לרבי שלמה לבית טוריאל, קבלת האר"י (לעיל, הערה 23), עמ' 107-124. כן ראו Jonathan Garb, 'Doubt and Certainty in Early Modern Kabbalah', Bill Rebigier (ed.), *Yearbook of the Maimonides Centre for Advanced Studies*, Berlin 2017, pp. 239-246

53 כן ראו: 'ואף זו מן המבוכות אשר ראה לבי בענין הזה' (131א).

54 איוב ד, ב.

פליאה דעת ממני⁵⁵ מה ענין ב' המאורות האלה זו אצל זו מאחר שמדת תפאר"ת הלא היא מכרעת בין גדול"ה לגבור"ה... נשגבה לא אוכל לה⁵⁶ כמו שהשוו תפאר"ת ומלכו"ת אשר לא כדת כפי הנראה, למה לא הושוו תפאר"ת ויסו"ד כי כל מה שאירע ליעקב⁵⁷ אירע ליוסף⁵⁸ ויכנס הבן אצל האב.⁵⁹ ותו [=ועוד] ה[י]אך אאמין כי היו שניהם ביחד. (ב133)

כאן ערער המחבר על מדרש חז"ל ופירושו הקבלי על אודות מעמדם השווה של שני המאורות בעת הבריאה. במקום אחר שב המחבר וערער על דעה שהביא בחיי בן אשר בפירושו לתורה, לפיה עשרת אחי יוסף התגלגלו לעשרת הרוגי מלכות מכיוון שיוסף לא מחל להם: 'ליחס גנות כזה לבני יעקב שמתו בעֶזְנוֹם, ויאמר הכתו'ב] "וישתחו ישראל על ראש המטה"⁶⁰ על שהיתה מטתו שלמה⁶¹ ומה השלמות הנמצא בה אם כלם חברי גנבים,⁶² דבר זה אין ראוי להאמינו' (ב134).

ההיקריות החוזרות של לשונות אמונה מסקרנות במיוחד לאור האופי הלמדני של האיגרת. כאמור, שאלותיו של בעל האיגרת מבוססות כולן על ניסיון למצוא מענה לסתירות טקסטואליות ועל קושיות משלו שעלו מעיון בכתבים השונים. במהלך הדיון נקט המחבר לא פעם בלשון למדנית – בביטויים כמו 'הדרא קושיא לדוכתא' (א132); (ב135), 'הוה ליה לאקשוויי' (ב132), 'עקר קושיין ליתה עם שלא יצא מידי הספק' (א133), או במשפט כגון: 'ראו מאמר זה מכחיש כל הנאמר עד עתה והמוסכם בפי הכל והרי האלהי רשב"י ע"ה וחכמי המשנה פליגי, וזה וזה לא נתקיים בידינו כי יש פנים לכאן ולכאן' (ב134). הוא ציטט באריכות מכתבים קבליים שונים והתייחס להבדלים ולסתירות ביניהם. ספרייתו הקבלית הייתה כנראה עשירה מאוד והוא הזכיר כתבים ומקובלים ספרדיים הן מימי הביניים הן מדור או שניים לפניו.⁶³ אם כן, בשאלותיו של בעל האיגרת באה לידי ביטוי תפיסה של הקבלה כתורה עיונית, בבחינת שדה לימוד המושתת על עיון טקסטואלי אינטנסיבי, וכן כאמונה או תאולוגיה יהודית.

כיוון אפשרי לפתרון מקומו של שיח האמונה בדיון הלמדני הוא מידת הסמכות של מקורות שונים. בחלק מהדוגמאות שציינתי לעיל המחלוקת אינה רק בין מקובלים שונים אלא בין מקורות שנתפסו כקדומים (בצדק או שלא בצדק) – ספרות חז"ל, ספר

55 תהילים קלט, ו.

56 תהילים שם, שם.

57 המזוהה עם ספירת תפארת.

58 המזוהה עם ספירת יסוד; רש"י לבראשית לז, ב, על פי תנחומא מקץ ג.

59 על פי בבלי בבא מציעא פד ע"ב.

60 בראשית מז, לא.

61 שם, רש"י על אתר.

62 על פי ישעיהו א, כג.

63 לפירוט הספרים הנזכרים באיגרת ראו להלן, הערה 74.

יצירה ו'הזוהר' – ובין מקובלים מימי הביניים.⁶⁴ ניתן לשער שהקושי של בעל האיגרת להאמין בטענות קבליות מסוימות נבע מחוסר מוכנותו לקבל ערעור על סמכויות מקובלות. בשאלה על אחי יוסף מציב בעל האיגרת את הדעה שהביא בחיי בן אשר בשם מקורות מדרשיים (בעיניו) למול דעת 'תיקוני זוהר', בה רואה המחבר את דעת ר' שמעון בר יוחאי עצמו. עקרון הסמכות חוזר באיגרת באופן דומה גם כאשר תוקף המחבר את דעת אבן שם טוב שהכתיר לא נכלל במניין עשר ספירות:

כי תאמרו מה נרדף לו⁶⁵ והוא יחיד בסברא זו ושורש דבר נמצא⁶⁶ בספרי הרב ר' יוסף ג'יקאטילה ז"ל והרב ר' משה די ליאון ז"ל הם המקובלי'ם] האחרונים אשר מפיהם אנו חיים, ומהראשונים הרב ר' עזריאל ז"ל בשאלותיו⁶⁷ והגאון רבינו האי ז"ל והגאון רב שרירא ז"ל והרב ר' טודרוס הלוי בעל ס'פר] המערכת.⁶⁸ והרב ר' מאיר בנו בעל ס'פר] אוצר הכבוד והרב רב חמאי גאון בעל ס'פר] היחוד והרמב"ן ז"ל, ועל כולם המאור הגדול האלהי בוצינא קדישא ר' שמעון בן יוחאי ע"ה⁶⁹ כלם פה א'חד] הסכימו הם עה"ד [על הדרך] שאמרנו, וכ"ע [וכתר עליון] הוא בכלל עשר ספירות

64 על שאלת סמכותם של מקובלים ושל מקורות שונים בימי הביניים ראו בועז הוס, כוהר הרקיע: פרקים בהתקבלות הזוהר ובהבניית ערכו הסמלי, ירושלים תשס"ח, עמ' 140–178; יוסף דן, תולדות תורת הסוד העברית, י, ירושלים תשע"ד, עמ' 17–23; וכן הנ"ל, שם, ח (לעיל, הערה 24), עמ' 32–39; Elliot R. Wolfson, 'Orality, Textuality, and Revelation as Modes of Education and Formation in Jewish Mystical Circles of the High Middle Ages', John Van Engen (ed.), *Educating People of Faith: Exploring the History of Jewish and Christian Communities*, Grand Rapids, Michigan 2004, passim; Eitan P. Fishbane, *As Light Before Dawn: The Inner World of a Medieval Kabbalist*, Stanford 2009, pp. 49–100

65 איוב יט, כח.

66 איוב שם.

67 שער השואל המיוחס לעזריאל מגירונה. על הכתר, המכונה בכתביו בין היתר 'רום מעלה', ראו עודד פורת, מחברות ר' עזריאל: איש גירונה, לוס אנג'לס תש"ף, עמ' 22, שורות 120, 132–135.

68 טרם התברר במחקר עד כמה מצוי היה הייחוס של 'מערכת האלוהות' לטודרוס הלוי אבולעפיה (אולי במסורת הקבלה הספרדית?), לעומת הייחוס לר' פרץ מבעלי התוספות, המופיע בשני הדפוסים הראשונים של הספר. גם משה קורדובירו ייחס את 'המערכת' לטודרוס, ראו משה קורדובירו, פרדס רמונים ו, ב. כן ראו מיכל אורון, 'האם חבר ר' טודרוס אבולעפיה את ספר מערכת האלוהות?', קרית ספר, נא (תשל"ו), עמ' 697–704. בכתב יד לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. fol. 15, כתיבה אשכנזית, 1558, 85, כתב דלאקרוט: 'ושם המחבר נעלם מאתנו רק נראה מתוך הספר שקבל מרב ששת תלמידיו של הרב הגדול הרמב"ן. וכמדומה לי שהיה שמו ר' פרץ כי בפלח הרימון מזכירו בר"ת הר"ף.'

69 סמכותו של הזוהר באה לביטוי גם כאשר בעל האיגרת מלמד זכות על אבן שם טוב: 'ודבריו יעידו עליו כי הגדיל והוסיף בחכמה הזאת... וכל דבריו סלת נקיה ממחצב קדוש חוצבו הוא האלהי רשב"י ע"ה באופן שראוי ללמד עליו זכות' (א131).

ושהדע"ת הוא כינוי למדת התפאר"ת ואחריהם כל אדם ימשוך⁷⁰ בני ישראל במסילה נעלה⁷¹ ומה לנו עלולות דרך האתרים⁷² שאמר שהוא מוסכם מכל המקובלים והסכמה זו לא נתפשטה ולא מצאנוהו בדברי מי שקדמהו וקדמנו... כלל העולה הוא יחיד, ויחיד ורבים הלכה כרבים.⁷³ (א131)

מלבד הפריסה של חלק ממקורותיו הקבליים,⁷⁴ שניכר שבאה בין היתר לבסס את דימויו של בעל האיגרת כמלומד,⁷⁵ מסקרנת ההבחנה של המחבר בין מקובלים 'ראשונים' ו'אחרונים'.⁷⁶ רב האי ורב שרירא היו אומנם גאוני מפורסמים – ואין זה

70 על פי איוב כא, לג.

71 במדבר כ, יט.

72 במדבר כא, א.

73 בבלי ברכות, ט ע"א; שבת, ס ע"ב ועוד.

74 באיגרת נזכרים גם בחיי בן אשר, מנחם רקאנטי ו'ספר השם' (אותו ייחס המחבר למשה די ליאון). על אף הבאת שמות החכמים הרבים, באיגרת עצמה מצוטטים רק מעט חיבורים קבליים, וייתכן ששמות אלו אינם אלא אזור בעלמא. החיבורים המצוטטים באיגרת הם: ספר יצירה (א130), תיקוני זוהר (א131, א133, א134-ב), רמב"ן על התורה (א131, א132), ספר רקאנטי על התורה (א132, א134), מערכת האלוהות עם פירוש יהודה חייט (א132), שער השואל המיוחס לעזריאל מגירונה (א132), בחיי על התורה (א134, א135) וספר האמונות לאבן שם טוב (א130). מבין חיבורים אלו נדפסו לפני שנת 1554 פירושיהם של רמב"ן, בחיי ורקאנטי על התורה. כל שאר החיבורים היו פופולריים מאוד ומצויים בכתבי יד רבים. מלבד החיבורים המצוטטים מפנה המחבר לכתבים נוספים, כמו פירוש התפילות ליוסף אבן שרגא (א131, א133), ובעיקר לשערי אורה לג'קטיליה ולשערי צדק, אותו מייחס המחבר בטעות למשה די ליאון. ישנן אומנם עדויות על חיבור אבוד (פירוש לקהלת) של משה די ליאון בשם 'שערי צדק' וייתכן שזה מקור הטעות. על שערי צדק לג'קטיליה ראו גוטליב, 'הקטע האחרון של הספר "שערי צדק" לר' יוסף ג'קטיליה', מחקרים בספרות הקבלה (לעיל), הערה 35), עמ' 132-134; על שערי צדק לדי ליאון ראו אבישי בר-אשר, "סמאל ונקבתו": פירוש קהלת האבוד לר' משה די ליאון, תרביץ, פ, ד (תשע"ג), עמ' 539-566.

75 היבט בולט באיגרת היא שאיפתו של המחבר להצטייר כמלומד "רציני" בעיני נמעניו, במיוחד אם משווים את סגנון שאלותיו הארכני, המפורט והלמדני ללקונות והקצרנות של שאלות חייט למורו יוסף אלקשטייל (שלום, 'לידיעת הקבלה', קבלת האר"י [לעיל, הערה 23]). כמובן, אין דומה אדם אנונימי הכותב לחכמים שאינם מכירים אותו לתלמיד קרוב הכותב לרבו. למחקר קלאסי על תופעה זו של 'עיצוב עצמי' (self-fashioning) בעת החדשה המוקדמת ראו Stephen Greenblatt, *Renaissance Self-Fashioning: From More* Lisa *Shakespeare*, Chicago 1980. על עיצוב עצמי של מלומד באיגרותיו ראו למשל Lisa Jardine, *Erasmus, Man of Letters: The Construction of Charisma in Print*, Princeton 1993.

76 בתהליך התגבשותן של הקטגוריות 'ראשונים' ו'אחרונים' ובמשמעויותיהן השונות בשדה הקבלה במאה השש עשרה בכוונתי לדון במקום אחר. ראו בינתיים יצחק ש' פנקובר, 'עיון מחדש בס' מסורת המסורת לאליהו בחור: איחור הניקוד וביקורת ס' זוהר', איתליה, ח (תשמ"ט), עמ' ס-סג, סח-עג; זק, בשערי הקבלה (לעיל, הערה 44), עמ' 34-40. על הקטגוריות 'ראשונים' ו'אחרונים' בספרות ההלכה ראו ישראל מ' תא-שמע, "הלכה כבתראי":

משנה שהחבורים המיוחסים להם אינם משלהם – אולם לא מחוור לי מה ראה המחבר להבחין בין עזריאל מגירונה וטודרוס הלוי אבולעפיה ובין יוסף ג'יקטיליה ומשה די ליאון, לא כל שכן למנות את עזריאל וטודרוס עם רב האיירא ורב שרירא בחדא מחתא. התפיסה ההיסטורית וידיעת ההיסטוריה של הקבלה בקרב לומדיה ראויה למחקר בפני עצמה. בשלב זה אומר רק שניתן למצוא סימוכין לחלוקה כרונולוגית מעין זו. עזריאל מגירונה אכן פעל כשני דורות לפני ג'יקטיליה ודי ליאון, במיוחד אם לוקחים בחשבון שסביר שבעל האיגרת החזיק במסורת המפורסמת על כך שעזריאל היה רבו של הרמב"ן. בנוגע לטודרוס אבולעפיה העניין סבוך יותר, ואין לי אלא לשער בדוחק שכמו שספר 'מערכת האלוהות' יוחס בטעות גם לפרץ בן יעקב מבעלי התוספות,⁷⁷ כך ייתכן שגם טודרוס נתפס כקדום ממה שהיה. בין כך ובין כך, ברור שלמחבר האיגרת הייתה תפיסה מסוימת של הייררכייה של סמכות קבלית, שייתכן שהתבססה על עיקרון כרונולוגי כלשהו, אף אם לא ברור לחלוטין אם לדעתו הלכה כקדמאי או כבתראי. כמו כן, הצמדתם יחד של 'מאיר בנו [של טודרוס הלוי אבולעפיה] בעל ס'פר] אוצר הכבוד והרב רב חמאי גאון בעל ס'פר] היחוד והרמב"ן' מעלה שוב ספק בנוגע לכרונולוגיות של החלוקה.

ההשערה בדבר חלוקה כרונולוגית מתחדדת לאור תיאורו הנזכר לעיל של יהודה חייט בתור 'אחרון המקובלים בזמן'. תיאור זה מופיע במסגרת דיון באופייה של ספירת תפארת, היא מידת הרחמים:

והרב ר' טודרוס הלוי ז"ל בס'פר] מערכת האלוהות יחס לתפארת רחמים גמורים, ועמד עלי הרב ר' יהודה כייט ז"ל אחרון המקובלים בזמן בס'פר] מנחת יהודה פי'רוש] לספר המערכת ובטל דעתו זה ואמר 'כבודו של הרב במקומו מונח כי אין רחמים גמורים כי אם בכת"ר'.⁷⁸ ועד כאן לא פליגי הר' טודרוס הלוי ז"ל והר' יהודה כייט ז"ל אלא

בחינות היסטוריות של כלל משפטי, הלכה, מנהג ומציאות באשכנז: 1000–1350, מהדורה שנייה מתוקנת, ירושלים תש"ס, עמ' 58–78; ישראל י' יובל, 'ראשונים ואחרונים, Antiqui et Moderni: (תודעת זמן ותודעה עצמית באשכנז)', ציון, נז, ד (תשנ"ב), עמ' 369–394; ירון בן-נאה ואחרים, ר' יוסף קארו: היסטוריה, הלכה, קבלה, ירושלים תשפ"א, עמ' 171–184. על סוגיה זו בשדה הפילוסופי והמדעי ראו אברהם מלמד, על כתפי ענקים: תולדות הפולמוס בין אחרונים לראשונים בהגות היהודית בימי הביניים ובראשית העת החדשה, רמת-גן תשס"ד.

77 כך בשני הדפוסים הראשונים של מערכת האלוהות שראו אור שניהם בשנת 1558 בפיררה ובמנטובה.

78 נראה שבעל האיגרת לא דייק בדבריו; ראו מערכת האלוהות עם פירוש מנחת יהודה, ירושלים תשע"ג, עמ' 102: 'ואמרו לצייר את התפארת באמצע הכתרים ולמטה מהם, מפני שהיא מדה מווגה משתיהן [חסד ופחד]... ומפני כי הוא מווג מן הפחד אין מעלתו כמעלת החסד, ולכן נקרא חסד רחמים גמורים והתפארת רחמים סתם'. הציטוט של דברי חייט מדויק, אך הוא נאמר כנגד כינוי 'מערכת' את ספירת בינה 'רחמים גמורים': 'כבודו של הרב במקומו

בתפארת'ת שהר' טודרוס אמר שהוא רחמים גמורים מבלי תערובת דין ואתא הר' יהודה כייט ואמר דליכא דין [=שאינן כן] ונדחין דבריו [של טודרוס] לפי ששם הוא מקום המשפט והוא המקבל מב' זרועות [חסד ודין] וכענין 'יסרני ה' אך במשפט⁷⁹ כדברי הר' יוסף ג'קאטילה ז"ל בס' [פר] שערי אורה.⁸⁰ (1132ב-1133א)

אם ניתן להסיק מכאן שהלכה כבתראי, כלומר כיהודה חייט בן דור הגירוש, הרי שבסוף דבריו מגייס מחבר האיגרת גם את ג'קטילה לערעור על דעת ספר 'מערכת האלוהות' והדרא קושיא לדוכתא. על כל פנים, ברור מקטע זה שלכל הפחות ייחס בעל האיגרת סמכות מיוחדת לחייט. מכאן גם ניתן לשער שהמחבר לא הכיר את ספר 'מראות אלהים' ('עבודת הקודש') למאיר אבן גבאי. כאמור לעיל, בעל האיגרת הכיר את 'דרך אמונה' לאבן גבאי, וייתכן כמובן שהכיר את 'עבודת הקודש' ולא ייחס לו חשיבות, אך לאור הדיונים המפורטים של אבן גבאי ב'עבודת הקודש' בסוגיות קבליות רבות, סביר יותר בעיניי שבעל האיגרת לא הכירו.

מעניין לציין שהיבט אחר של שיח אמוני זה, דהיינו התפיסה הרואה בקבלה את האמונה (או התאולוגיה) היהודית האמיתית, באה לביטוי מובהק בחתימה של אבן גבאי את ספרו 'דרך אמונה':

ואני מאיר בן גבאי המחבר קראתיו דרך אמונה על שם האמונה הנזכרת להיות חבור זה דרך ושער אל האמונה העליונה השלימה אשר חוייב אל כל מאמין להאמין אשר בה תלוי השלמות והצלחת הנפש ותכלית הבריאה וכענין 'סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא ואת מצותיו שמור כי זה כל האדם'⁸¹... והרוצה לזכות באמונה זו צריך לבקש ולתור בחכמה לדעת ולהכיר את בראו ואי אפשר לדעת אתו אם לא יהיה חכם ובקי ומקובל אמיתי בכל מה שיכללהו החבור הקטן הזה... ואי אפשר לדעת אתו אם לא מצד החכמה האמתית היא חכמת הקבלה.⁸²

דברים דומים ניתן למצוא גם ב'מסורת החכמה' לאברהם הלוי (שיובאו להלן), בפירוש ספר יצירה לשלמה טוריאלי ('אשת נעורים') וב'אור נערב' לקורדובירו.⁸³

מונח כי אין רחמים גמורים אלא בכתר, ופשיטא שהבינה מצד שהיא אחוריים של החכמה יש בה דין' (מערכת האלוהות, שם, עמ' 60, חייט על אתר). עם זאת, במסגרת דיון בכינויים משותפים לספירות חוכמה ומלכות נראה שאומנם מכנה 'המערכת' את התפארת בשם 'רחמים גדולים'; 'ושתיהן רומזות בדין כאשר יתבאר, זו צדק וזו צדק... ודרשו עוד בבהיר בפסוק "צדק צדק תרדוף" [דברים טז, כ] שהצדק השני רומז לעולם הבא שהוא היסוד. ונקראת כן, בעבור שאיננו רחמים גמורים כמו התפארת' (מערכת האלוהות, שם, עמ' 84).

79 ירמיהו י, כד.

80 יוסף ג'קטילה, שערי אורה, יוסף בן-שלמה (מהדיר), ירושלים תשל"א, כרך א, עמ' 180.

81 קהלת יב, יג.

82 מאיר אבן גבאי, דרך אמונה, פדובה שכ"ג, כז ע"ב.

83 לפירוש ספר יצירה לשלמה טוריאלי ראו למשל כתב יד ירושלים, הספרייה הלאומית 4°537,

אם לסכם את שאלת שיח האמונה, הרי שבעל האיגרת סירב להאמין שייתכן ערעור על סמכויות קבליות מוכרות, או על תפיסות שרוב המקובלים סמכו עליהן את ידיהם (לדעתו). כמו כן, נראה שהמחבר התקשה להאמין בדעות מסוימות על טבע הספירות, כמו למשל בשאלות על מעמדם של ספירות כתר ודעת ועל מיעוט הלבנה, קושי המתחדד אם נזכור שמושגם הוא האל ונאצלו.

תופעה נוספת הבולטת באיגרת ושזורה לכל אורכה היא היעדר סמכות ו'פסיקה' קבלית. אם בשו"תים קבליים אחרים בני הזמן אנו מוצאים שאלה או מספר שאלות הנשלחות למקובל מסוים,⁸⁴ הרי כאן נשלחו השאלות לקבוצת חכמים שאף אינם מזוהים בשמם. בעל האיגרת, שלכאורה מציג ידיעה רבה בספרות הקבלה הספרדית, לא מצא תשובות לקושיותיו לא בספר ולא אצל אחד ממוריו שהזכיר בפתח האיגרת: 'זה לי עשרים שנה ואם עוד בשנים יושב ומשמש ת"ח [תלמידי חכמים] שותה בצמא את דבריהם ומתאבק בעפר רגליהם'⁸⁵ (130א). היעדר סמכות מקובלת בשדה הקבלה אינה תופעה חדשה, ונראה שלא התגבשה סמכות שכזו עד לפרסומם של מקובלי צפת בעולם היהודי, ובראשם משה קורדובירו ויצחק לוריא. עם זאת, ריבוי היחסי של שאלות ותשובות בקבלה ממפנה המאה השש עשרה ועד מחציתה, סוגה שכמעט ולא נודעה בספרות הקבלה קודם לכן, מעלה אפשרות שגם אם התופעה ישנה, המודעות לקיומה היא התפתחות חדשה.

ד. מפי ספרים או מפי סופרים? סמכות וידע קבלי במאה השש עשרה בטרם אפנה לסיכום, יש להתעכב על שאלת מקורות הידע והסמכות בקבלת המאה השש עשרה. לחיפושיו של בעל האיגרת אחר תשובות וידע הצטרף המקובל מתתיה דלאקרוט, שפעל באיטליה במחצית המאה השש עשרה, שבפירושו לשערי אורה לג'יקטיליה ביכה את חסרון הידע על אודות כוונות התפילה: 'הראשונים... היו מכוונים בתפילתן כסדר הנזכר כדי לעורר הכוחות והמידות... ודברי הרב [ג'יקטיליה, על תפילה פשוטה בלי כוונה קבלית] אמת לאינם יודעים לשאול ולכוון בשם, כמו

כתיבה ספרדית, 1570 לערך, 54א-ב, משה קורדובירו, אור נערב א, ו; ב, א-ב; וראו להלן, הערה 110. על שימוש בביטוי 'הקבלה האמיתית' ראו פנקובר, 'עיון מחודש' (לעיל), הערה 76), שם. על מושג האמונה בקבלה ראו יהונתן גארב, 'סודות האמונה בספר הזוהר', מ' הלבנטל ואחרים (עורכים), על האמונה: עיונים במושג האמונה ובתולדותיו במסורת היהודית, ירושלים תשס"ה, עמ' 294-311; Mordechai Pachter, 'The Root of Faith is the Root of Heresy', *Roots of Faith and Devekut: Studies in the History of Kabbalistic Ideas*, Los Angeles 2004, pp. 13-130

84 ראו לעיל, הערה 23.

85 על פי משנה אבות א, ד.

בדורנו זה שאין לנו קבלה ברורה ממקובל חכם רק בדמיון ביאור מילותיהם ומעט הספרים אשר איתנו היו נעולים וסתומים ברמזים וחדות'.⁸⁶ לעומת בעל האיגרת, שבפנייתו לחכמי ארץ ישראל שיקף את חיפושו אחר מקובלים בעלי סמכות, פעל דלאקרוט בכיוון שונה. במקום לתלות את יהבו בחכמים ובסופרים, העדיף דלאקרוט להיסמך על הספרים עצמם, ועל ידיעותיו שלו שאותן רכש הן בלימוד עצמי הן מפי מורים. הוא גיבש תוכנית לימוד קבלה מסודרת ובעלת היגיון דידיקטי, המושתתת על לימוד מה שראה כשלושה ספרי יסוד בקבלה ולהם כתב פירוש, כאשר כל חיבור מעניק ידיעה בשדה קבלי מסוים – 'שערי אורה' ליוסף ג'יקטיליה (טרמינולוגיה), 'מערכת האלוהות' (תיאוסופיה) ופירוש התורה של מנחם רקאנטי ('קריאה מודרכת' בקנון קבלי – 'הזוהר' ופירוש רמב"ן על התורה).⁸⁷

בהקדמתו לפירוש 'שערי אורה' כתב דלאקרוט שכוונת ג'יקטיליה הייתה 'להעיר התלמידים המתחילים בעיון זאת החכמה', ועל כן 'לא הזכיר דבר מענין אצילות ודקות העניינים רק סמך על הספרים הבאים אחריו בלמוד אשר ימלאו די מחסוריו ויעמדו התלמידים על דקות ופנימיות העניינים, והוא כיון לעשות לה דרך הקדמה בביאור שמות הספירות'.⁸⁸ בהקדמה לפירוש מערכת האלוהות הרחיב דלאקרוט בביאור כוונתו הפדגוגית ובשל חשיבות הדברים ראיתי לנכון לצטטם באריכות:

ראה ראיתי זה הספר מערכת האלוהות אמרותיו אמרות טהורות,⁸⁹ ובהקדמת דרכי הקבלה דרך דרכים סדורות... מאירות ענינים עזרות,⁹⁰ למצא הפתח להכנס במפתחי הקבלה ולו יד ושם על כל שאר הספרים אשר ספרו לנו כזאת וכזאת לפניו ולאחריו כי לא הניח דבר אשר לא גילה סודו אל יראיו אך דבריו קב ונקי ובקיצור מופלג ושני מפרשיו [יהודה חייט בעל 'מנחת יהודה' וראובן צרפתי בעל 'פירוש זולתי']⁹¹ לא כוונו דרכיו לא הלכו אחריו כי האריכו ללא יועיל ובמקום הצריך קצרו לא בארו מהו ויש

86 יוסף ג'יקטיליה, שערי אורה, ורשה תרמ"ג, ב ע"א (העדפתי להפנות למהדורת ורשה ולא לדפוס הראשון בקרקוב ש"ס משום שהוא חסר מספרי עמודים).

87 על דלאקרוט ראו גד פרוידנטל, 'התוכן והמקובל ר' מתתיהו בן שלמה דלאקרוט (1525/1527-1600): לתולדות חייו ולדמותו', דעת, 90 (2020), עמ' 359-396. על מפעלו הפדגוגי-פרשני של דלאקרוט ראו Avinoam J. Stillman, 'A Printed Primer of Kabbalistic Knowledge: *Sha'arei Orah* in East-Central Europe', *EJJS*, 16 (2022), pp. 7-14. יסודות תיאורגיים בפירוש דלאקרוט לשערי אורה ראו Charles Mopsik, *Les grands textes de la Cabale: les rites qui font Dieu*, Paris 1993, pp. 319-337.

88 ג'יקטיליה, שערי אורה, הקדמת מתתיהו דלאקרוט, עמ' [1].

89 תהילים יב, ז.

90 ישעיהו מב, ז.

91 על זיהוי ראובן צרפתי כמחבר 'פירוש זולתי' ראו גוטליב, 'לזוהתו של מחבר הפירוש האנונימי לספר "מערכת האלוהות"', מחקרים בספרות הקבלה (לעיל, הערה 35), עמ' 357-369.

אשר העלה דבריו במעלה הפילוסופיה [ראובן צרפתי] או במשעול הגמטריה והצירוף לא זו דרך הפשט ולא זו העיר⁹² אשר העיר הרב המחבר ולהיותי תאב וחושק בו וירא השכחה הגוברת עלי לבלתי ידח ממני נדח⁹³ ולעשות רצון חבירי ומאהבי אשר בקשו ממני לבאר להם הספר דרך קצרה וארוכה, רצוני בכל מקום תעלומיו... ולמלאות חשקם עם חשקי ירדתי אל העיינה לשאוב⁹⁴ בין משאבים⁹⁵ וללקוט בין העמרים⁹⁶ מבחר הפירושים אשר כבר עשהו⁹⁷ ולרשום אותו על צדו עם אשר קבלתי בו מפי סופרים וספרים אחרים... והמעיינים אבקש לבלתי יהרסו אלי⁹⁸ בלתי קבלת מקבל בתחילת עיונם בסומכם על ידיעתם מיעוט ערכי והשגתי כי לא מליבי⁹⁹ ולא מסברתי דברתי בו דבר אשר לא מצאתיו בכתובים בספרים מספרים שונים אשר היו לפניי או דבר פשוט למי שעיין לרוב בעמקי החכמה הזאת.¹⁰⁰

הדברים ראויים לדיון בפני עצמם, אולם אציין כמה נקודות מרכזיות. דלאקרוט כתב שחבריו (תלמידיו?) ביקשו ממנו לכתוב ולבאר להם את דברי מערכת האלוהות ואולי את תורת הקבלה בכללה. הוא ביקר את פרשניה הקודמים של 'המערכת' בשל אריכות דבריהם ושימושם בחוכמות ה'חיצוניות' לדעתו לתוכני החיבור. הוא ביקש להעמיד פירוש 'פשט' על ספרי יסוד בקבלה על מנת להקל על תלמידים מתחילים בשדה הקבלה, וראה בכך המשך כוונתם של ג'קטיליה ובעל 'המערכת' (אותו שיבח על כתיבתו המסודרת והאקזוטריה). כמו כן, דלאקרוט תיאר את עבודתו כשילוב של 'פירוש אנתולוגי' עם פירושים מקוריים משלו.¹⁰¹

מקובלים נוספים בני המאה השש עשרה קוננו על ידע קבלי אבוד ועל התפשטות דעות כוזבות על אודות חוכמת הקבלה. דעות כאלה הביע אברהם בן אליעזר הלוי, מקובל ספרדי בן דור הגירוש, שבפתח ספרו 'מסורת החכמה' מנה ארבע גישות מוטעות בעיניו לקבלה והוסיף:

92 על פי מלכים ב' ו, יט.

93 על פי שמואל ב' יד, יד; ראו לשון זו גם בפירוש שערי אורה (לעיל, הערה 86), שם.

94 על פי בראשית כד, מה.

95 שופטים ה, יא.

96 על פי רות ב, טו.

97 על פי קהלת ב, יב.

98 על פי שמות יט, כא.

99 במדבר טז, כח.

100 כתב יד לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. fol. 15, כתיבה אשכנזית, 1558, א85.

101 על פרשנות אנתולוגית על 'הזוהר' ראו: Boaz Huss, 'The Anthological Interpretation: The Emergence of Anthologies of Zohar Commentaries in the Seventeenth Century',

Prooftexts, 19 (1999), pp. 1–19

הרי לך מן הסברות אשר נשתבשו בהן קצת מבני עמנו וישיתו אל לבם לא דעת ולא תבונה¹⁰² ונמשכו אחריהן באין מבין כי מפני הרעה נאבדו אנשי האמונה¹⁰³ ואבדה האמונה, ונכרתה¹⁰⁴ מרוב הנקראים מקובלים כי אינם מקובלים באמת. ואני אברהם הלוי... בהיותי נער קטן נמשכתי אחריהם וכמעט נלכדתי במצודתם ודחה דחוני לנפול וה' עזרני.¹⁰⁵ בהיות כי לבי היה בוער בקרבי ומעי המו עלי¹⁰⁶ לבקש טעם ולמצוא דברי חפץ¹⁰⁷... והנה לפני כמראה גבר אחד מן החכמים זרע קדושים שמו הה"ר יצחק ג'אקון ז"ל אשר קבל קבלה נכונה רב מפי רב... ובדעתי לערוך טענות בריאות וטובות¹⁰⁸ נגד בעלי הסברות הללו ושאר סברות אחרות כי אין הדבר תלוי בסברה רק בקבלה מפה אל פה¹⁰⁹ מפי מקובל חכם לאזן מקובל משכיל.¹¹⁰

בדברים אלה של אברהם הלוי הוא ביטא את תפיסתו על התפשטות דעות כוזבות על קבלה והיעדר ידיעה אמיתית בחוכמה זו בדורו, ואת פתרונו לבעיה – 'קבלה מפה אל פה'. מעניינת ההשוואה לדברי דלאקרוט שהבאתי לעיל: אף על פי ששניהם למדו מספרים וסופרים גם יחד, בעוד אברהם הלוי הדגיש את סמכות מורו 'יצחק ג'אקון ואת קבלת המסורת שהועברה בעל פה, הדגיש דלאקרוט את חשיבות העיון הטקסטואלי (המודרך) בספרי יסוד. 'מסורת החכמה' של הלוי נכתב ככל הנראה עוד לפני הגירוש,¹¹¹ ותפיסת דומות מצויות גם ב'מנחת יהודה' ליהודה חייט (שנכתב כנראה בראשית המאה השש עשרה) וב'אור נערב' לקורדובירו (שנכתב במחצית המאה).¹¹²

102 על פי ישעיהו מד, יט.

103 על פי ישעיהו נז, א ופתיחת הסליחה המפורסמת 'אנשי אמנה אבדו' (השוו גם משנה סוטה ט, יב).

104 על פי ירמיהו ז, כח.

105 על פי תהילים קיח, יג.

106 על פי שיר השירים ה, ד.

107 על פי קהלת יב, י.

108 בראשית מא, ה.

109 על פי במדבר יב, ח.

110 על פי הקדמת רמב"ן לפירוש התורה. גרשם שלום, 'המקובל ר' אברהם בן אליעזר הלוי', קרית ספר, ב (תרפ"ה–תרפ"ו), עמ' 126. ראו גם בפירוש ספר יצירה לשלמה טוריאל, כ"י ירושלים (לעיל, הערה 83), 100א–ב, האומר על מדרשים ועל כתבים קבליים רבים כי 'מהם אבדו ומהם נעלמו מעיני הדור'. טוריאל מונה עשרות רבות של חיבורים מדרשיים וקבליים שאבדו לכאורה, ולשונות הגזומה האלו מצטרפים לדברי הגמרא בתמורה, טז ע"א: 'אמר רב יהודה אמר שמואל שלשת אלפים הלכות נשתכחו בימי אבלו של משה... מיד תשש כחו של יהושע ונשתכחו ממנו שלש מאות הלכות ונולדו לו שבע מאות ספיקות'.

111 ראו שלום, שם, עמ' 113; Ira Robinson, 'Abraham ben Eliezer Halevi: Kabbalist and Messianic Visionary of the Early Sixteenth Century', PhD Dissertation, Harvard University, 1980, p. 222 n. 93

112 על קבוצות בעלות דעות כוזבות על הקבלה ראו רובינסון, שם, עמ' 195–197; מערכת האלוהות (לעיל, הערה 78), הקדמת מנחת יהודה, עמ' [ט]; קורדובירו, אור נערב א, א. כן

מעניינים הם גם דבריו של יעקב בר חיים אבן אדוניה, המגיה והמביא לבית הדפוס של מהדורת פירוש התורה לרקאנטי שנדפסה בידי דניאל בומברג בוונציה בשנת 1523:

וידוע הוא לכת המאמינים שנכנסו לחצר הפנימית של קבלתינו הקדושה צורת האדם מה היא... וזה בהרגלת והתמדת העיון בתורתינו הקדושה והתמימה... בהשתדלו בה לשמה ואזי יתגלו לו סודותיה הנוראים והנפלאים עם הערת מה שקבל מרבתי הקדושים. ובעונותינו שרבו נתמעטו הלבבות ורבו הגליות באופן שכמעט נאבדה זאת החכמה מכל וכל ואין איש שם על לב¹¹³ זולתי אחד מעיר ושנים ממשפחה¹¹⁴ אותם שנגע אלהים בלבם¹¹⁵ ונשארה בעונותינו אשת נעורים¹¹⁶ שכולה וגלמודה¹¹⁷ מלומדיה... ולכן שמתי מגמת פני אני החתום למטה להגיה הספר המפואר והקדוש הזה במצות השר דניאל בומברג יצ"ו כדי להועיל להמון ואל יחשדני החושד, כי כונתי היא לשם שמים ולא באתי לגלות רוזי התורה כי אם לבעליהן כדי שזאת החכמה תרבה כי ברבות הספרים בהכרח ירבו התלמידים, ותכסוף אוי נפשם להבין את החתום בספר. ולכן מבקש אני ומחלה פני כל מעיין שמה שיוכל להבין יבין, ומה שלא יוכל להבין לא יפרש מדעתו אם לא במלמד.¹¹⁸

בדברים אלו נשורות יחד המגמות שביטאו אברהם הלוי ומתתיה דלאקרוט: על לומד הקבלה לשלב לימוד עצמאי ומבוסס טקסט עם לימוד בעל־פה מפי מורה מוסמך. יתרה מכך, ברוח דבריו המפורסמים של הרמב"ן בהקדמה לפירוש התורה, על הלומד לבד להסתפק במה שהוא מבין בכוחות עצמו בלימוד ראשוני, ואין הוא רשאי לנסות ו'לפרש מדעתו' את מה שלא יבין.¹¹⁹ אבן אדוניה משתמש גם הוא ברטוריקה של "חכמה אבודה", שְׁפֶשְׁלָה יש צורך בתפוצה רחבה של ספרי קבלה, בתקווה ש'ברבות הספרים ירבו התלמידים'.

ראו Noam Lev-El, 'Kabbalah for Beginners? Moses Cordovero's Early Oeuvre and its Initial Reception', *Journal of Jewish Studies*, 73, 2 (2022), pp. 333–354

113 ישעיהו נז, א.

114 ירמיהו ג, יד.

115 על פי שמואל א' י, כו.

116 ישעיהו נד, ו.

117 שם מט, כא.

118 רקאנטי, פירוש על התורה (לעיל, הערה 44), א ע"ב.

119 אצל רמב"ן הדברים יותר חריפים, והוא אוסר בכלל ללמוד סודות על מי שלא למד מפי מורה מוסמך: 'ואני הנני מביא בברית נאמנה, והיא הנותנת עצה הוגנת לכל מסתכל בספר הזה, לבל יסבור סברה ואל יחשוב מחשבות בדבר מכל הרמזים אשר אני כותב בסתרי התורה, כי אני מודיעו נאמנה שלא יושגו דברי ולא יודעו כלל בשום שכל ובינה, זולתי מפי מקובל חכם לאוון מקבל מבין'.

ה. סיכום: המקובל מחפש משמעות

איגרת ה'שאלות לחכמי ארץ ישראל' ודברי המקובלים האחרים שנידונו לעיל משקפים מציאות של תפוצת ידע וחיבורים קבליים בעת היעדר הכרה בסמכות קבלית. משלהי המאה החמש עשרה, עם התרבות המקובלים (ספרדיים בעיקר) ופעילותם בארצות רבות, ובמקביל גידול תפוצתם של כתבים קבליים בכתב ולאחר מכן גם בדפוס, ניתן לדבר על "מפץ ידע" קבלי. סביב אמצע המאה השש עשרה, היו לראשונה בהיסטוריה כתבים קבליים רבים נגישים לכל משכיל קורא עברית וארמית. מציאות זו, בשילוב גורמים נוספים כמו מפגשים בין נושאי מסורות קבליות שונות וסותרות, חיזקה את השאיפה לביסוס סמכות ומעמד בשדה הקבלה. שאיפה זו עודדה לא רק עיסוק אינטנסיבי בפרשנות הקנון הקבלי ו'הזוהר' בראשו,¹²⁰ אלא אף את יצירתם של חיבורים קבליים שיטתיים דוגמת 'עבודת הקודש' למאיר אבן גבאי, 'פרדס רמונים' ו'אלימה' למשה קורדובירו וקורפוס הכתבים הלוריאני מבית מדרשו של האר"י.¹²¹ עבודת הקודש ופרדס רימונים בולטים במיוחד בעיונם השיטתי, האנציקלופדיסטי והסכולסטי בספרות הקבלה.¹²² חיבורים עבי כרס אלו מאורגנים בצורה תמטית ודנים בסוגיות מרכזיות בספרות הקבלה. הם מביאים מקורות שונים, מנתחים אותם ודנים בהם, ולבסוף 'פוסקים' את דעתם. אם נזכור שקורדובירו היה גם תלמידו של יוסף קארו, הרי שהתלמיד ניסה לחקות במפעלו הקבלי – ולו במעט – את מפעלו ההלכתי של מורו. על רקע דברים אלו, נותנת איגרת 'השאלות' הצצה אל רגעי הוואקום הסמכותי, אל השקט מלא המבוכה שקדם לסערה שהביאה לניסוחים שיטתיים ומלאי ביטחון.

מפתח הסימנים

[א1]	מעבר עמוד בכתב היד
[]	רווח שהשאיר המעתיק בכתב היד ובו כנראה אותיות או תיבות חסרות
(א)	אותיות שיש למחוק לדעת המהדיר
{א}	אותיות שהוסיף המעתיק בהגהה
אאא	מילה מודגשת בכתב היד
א"א	מילה מסומנת בכתב היד

120 ראו הוס, כוזהר הרקיע (לעיל, הערה 64), עמ' 187–191.

121 'אבני זיכרון' לשלמה ארדוטיאל ו'צפנת פענח' ליהודה חליווה מייצגים שאיפה דומה. ראו משה אידל, 'ר' יהודה חליווה וחיבורו ספר צפנת פענח', שלם: מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה היהודי, ד (תשמ"ד), עמ' 125 הערה 40.

122 על מפעלו האנציקלופדיסטי של קורדובירו ראו לב-אל, 'קבלה למתחילים?' (לעיל, הערה 112).

המהדורה

[פתיחה]

[130א] אליכם אישים¹²³ ראשים לובשי תרשישים עם קדושים נסיכי מלכי הפרכי¹²⁴ התעודה אקרא לשלום משפל מצבי אל רום מעלת הדרת יקרת שפעת יפעת חכמתכם ובינתכם אקוד ואשתחווה אל מול זוהר טוהר קרקע מקדשכם אלחוך עפר רגליכם ואכרע על ברכים וכפי פרושות השמים¹²⁵ יגדיל ישגיאי יאדיר יגביה כסא חכמתכם יום ליום יביע¹²⁶ יופיע ישפיע יזרה יערה עליכם רוח ממרום¹²⁷ רוח חכמ"ה ובינ"ה גדול"ה וגבור"ה רוח דע"ת יכין בקרבכם¹²⁸ ולכן יחכה ה' לחננכם¹²⁹ ומהו"דו יתן עליכם ובהי"ד היכל ה' תחזינה עיניכם עם כל ישר[אל] אחיכם אמן.

זה לי עשרים שנה¹³⁰ ואם עוד בשנים¹³¹ יושב ומשמש ת"ח [תלמידי חכמים] שותה בצמא את דבריהם ומתאבק בעפר רגליהם¹³² לשמוע שריקות עדר ה'¹³³ חפשתי אמתחות חכמתם מששתי את כל כליהם¹³⁴ כלי הקדש רדפתי אחריהם כאשר ירדוף הקורא בהרים¹³⁵ החזקתי בשולי בינתם ובין ברכיהם נתגדלת¹³⁶ יומם יצוה יי' חסדו עמי¹³⁷ לפתוח לי אוזן כאפרכסת¹³⁸ לשמוע בלימודים¹³⁹ גם בלילה לא שכב לבי¹⁴⁰ יצאתי מדי חובי ואם מעט נפל בחבלי ועדבי¹⁴¹ ואם אין בידי טובי אמרתי זה חלקי

123 משלי ה, ד.

124 על פי בבלי עבודה זרה ח ע"ב.

125 על פי מלכים א' ח, נד.

126 תהילים יט, ג.

127 על פי ישעיהו לב, טו.

128 על פי ישעיהו יא, ב; דברי הימים א' כט, יא; יחזקאל לו, כז.

129 ישעיהו ל, יח.

130 בראשית לא, מא.

131 על פי ויקרא כה, נא.

132 על פי משנה אבות א, ד.

133 על פי שופטים ה, טז.

134 על פי בראשית לא, לו.

135 שמואל א' כו, כ.

136 על פי בבלי ברכות כח ע"ב.

137 על פי תהילים מב, ט.

138 על פי בבלי חגיגה ג ע"ב.

139 על פי ישעיהו נ, ד.

140 על פי קהלת ב, כג.

141 וגורלי, על פי הארמית.

מכל עמלי¹⁴² וה' אלי"ם יעזר לי¹⁴³ ותהי עוד נחמתי¹⁴⁴ כי כל ימי צבאי איחל¹⁴⁵ ללמוד לשמור תהי אזני קשבת¹⁴⁶ לשמוע את דבר ה'.
 ואלי דבר יגונב¹⁴⁷ מחכמת האמת עמדתי בסוד ה'¹⁴⁸ מפי סופרים ומפי ספרים לא אצתי מרעה אחריהם¹⁴⁹ ולרדוף אחר שיחה נאה טעמתי מעט הדבש¹⁵⁰ דבש מליהם ויאורו עיני¹⁵¹ אמרתי הפעם אודה את ה'¹⁵² אשר הנחני בדרך אמת¹⁵³ ובעין הודעני די בעינא מניה די מלת מלכא מלך מלכיא יהודעני. ¹⁵⁴ ורוח על פני יחלוף¹⁵⁵ רוח תרדמה ויעצום¹⁵⁶ את מיני ספיקותי עמדו על פני תסמר שערת בשרי¹⁵⁷ אמרתי אני אל לבי¹⁵⁸ אנא אלך מרוח זה ואנה מפניו אברח¹⁵⁹ את מי אשלח ומי ילך לי¹⁶⁰ להודיע צערי לרבים¹⁶¹ יודיעוני תשובתם הרבה מעות יש לי ואין שולחני להרצותם. ¹⁶² לבי ממשפחת החמולי¹⁶³ יורני ויאמר לי מה לך נרדם¹⁶⁴ נהדם¹⁶⁵ עד מתי אתה פושע על שתי השעיפיים¹⁶⁶ אם תדבר ואם תחשה הדבר קשה אזור נא כגבר חלצין¹⁶⁷ שלח נא

142 קהלת ב, י.

143 ישעיהו נ, ז.

144 איוב ו, י.

145 איוב יד, יד.

146 על פי דברי הימים ב' ז, טו.

147 איוב ד, יב.

148 ירמיהו כג, יח.

149 ירמיהו יז, טז.

150 על פי שמואל א' יד, כט.

151 שם.

152 בראשית כט, לה.

153 בראשית כד, מח.

154 על פי דניאל ב, כג.

155 איוב ד, טו.

156 על פי ישעיהו כה, י.

157 שם.

158 על פי קהלת ב, א ועוד.

159 על פי תהילים קלט, ז.

160 ישעיהו ו, ח.

161 על פי בבלי שבת סז, ע"א ועוד.

162 בבלי סנהדרין סח ע"א.

163 על פי במדבר כו, כא, אולי מלשון לב חומל.

164 יונה א, ו.

165 נקרע לגזרים, על פי הארמית.

166 על פי מלכים א' יח, כא.

167 איוב לח, ג; מ, ז.

ידך¹⁶⁸ וקח קסת הסופר אשר במתניך¹⁶⁹ ויכתבון מליך¹⁷⁰ מול אופני בחוני פניני נהרי נחלי החכמה היושבי[ם] בארץ הצבי תשואות חן חן לה¹⁷¹ מלאה ומילוהי באתגליא ברחובות ובשווקים אוירא דארעא מחכים¹⁷² ויושביה כמו כן קרובים אל ה' משמן משחת קדושתם יתנו עליך עד תרגיע מספיקותיך ותנוח נפשך [ב130] ויפתחו אליך שערי אורה והיית מוצק ולא תירא¹⁷³ מוסר כלימת¹⁷⁴ אשמע ואקום ואעש כן בין ה' וביניכם אני עומד¹⁷⁵ כי לא הביישן למד¹⁷⁶ חנני חנני אתם¹⁷⁷ מורי וגאוני לא נתכוונתי לגלות לבי כי אם ספקותיו כי גרשוני עוני מהסתפח בנחלת ה'¹⁷⁸ כעת והדבר אין בי פה אל פה במראה ולא בחידות¹⁷⁹ כי יודע כל שער עמי¹⁸⁰ את כל אשר התעניתי לעלות אליה ולא זכיתי אחלי העתירו בעדי¹⁸¹ וזכות תפלתכם יעלני ובין כה וכה תנו לבבכם אל קול מלי והשיבוני דבר¹⁸² כי שכר הוא לכם¹⁸³ ולכן ריש מילין אומר¹⁸⁴ ולא אאריך תורה היא וללמוד אני צריך.¹⁸⁵

השאלה הא'. שנינו בס'[פר] יצירה המיוחס לאברהם אבינו ע"ה 'עשר ספירות הם עשר ולא תשע, עשר ולא אחת עשר'¹⁸⁶ ודבר זה מוסכם בכל המקובלים רצוני שהספירות הם עשר והשמות הנהוגים ומורגלים בפי כל המקובלים (רצוני שהספירות) ובפרט בס'[פר] הזוהר הם כתר חכמה בינה חסד פחד תפארת נצח הוד יסוד מלכות.¹⁸⁷ ויהי

168 שם א, יא; ב, ה.

169 על פי יחזקאל ט, ב-ג.

170 על פי איוב יט, כג.

171 זכריה ד, ז.

172 על פי בבלי בבא בתרא קנח ע"ב.

173 איוב יא, טו.

174 איוב כ, ג.

175 על פי דברים ה, ה.

176 משנה אבות ב, ה.

177 איוב יט, כא.

178 על פי שמואל א' כו, יט.

179 על פי במדבר יב, ח.

180 רות ג, יא.

181 שמות ח, כד.

182 על פי בראשית לז, יד.

183 במדבר יח, לא.

184 על פי דניאל ז, א.

185 בבלי ברכות סב ע"א.

186 ספר יצירה א, ג.

187 בתולדות ספרות הקבלה קיבלו הספירות שלל כינויים, וגם באשר לשמותיהן העיקריים לא התקיים קונצנזוס. הסכמה רחבה יותר התקיימה באשר לשמות האל המקראיים שנתפרשו כמכוונים לכל אחת מהספירות. במאה השש עשרה כבר היו כינויי הספירות מקובעים למדי: כתר (כתר עליון, רצון, אהיה), חכמה (יה), בינה (יהוה בניקוד אלהים), חסד (גדולה, אל),

היום ואראה בס' [פר] האמונות להרב ר' שם טוב נ' שם טוב שאמר ועתה אגלה לך סוד גדול שעשו המקובלים הראשונים כל יכולתם שלא לגלותו. דע כי כת"ר עליו"ן אינו בכלל עשר ספירות אבל מעין עשר ספירות מחכמ"ה ולמטה וסימניך 'ראשית חכמה'¹⁸⁸ ודבר זה מוסכם מכל המקובלים והאלהי ר' שמעון בן יוחאי ע"ה אמר 'שרותא דכלא חכמ"ה אקרי'¹⁸⁹ אבל ענין עשר ספירות הוא כי יש ספירה נעלמת ושמה דע"ת והיא בין חכמ"ה לבינ"ה כמו שיש מדת תפאר"ת אשר היא בין גדול"ה לגבור"ה והספירה הזאת היא נעלמת בתכלית ההעלם והיא נפש למדת התפאר"ת ואופן השתלשלותם כצורה הזאת

חכמה בינה

דעת

חסד פחד

תפארת

נצח הוד

יסוד

מלכות

זהו תורף דבריו.¹⁹⁰

ועצור במילין מי יוכל¹⁹¹ בראות דבר כזה למנות ספירה אחרת אשר לא נמנתה בס' [פר] יצירה ובס' [פר] הזוהר והיאך אאמין כי יהיה הספירה הזאת יותר נעלמת מספירת כת"ר עליו"ן אשר מצינו בה שם אהי"ה וכינויים רבים ואינה בכלל העשר לדעתו וספירת הדע"ת שאמר לא מצינו לה שם מיוחד בשמותיו של הב"ה ולא כינוי כלל בכל התורה רק שמה וקבלנו מכל המקובלים כי דע"ת הוא כינוי למדת התפארת לא שיהיה מדה בפני עצמה. מי יתן ידעתי למה נתעלמה זאת יותר מהאחרות והחכמ"ה [א131] תקרא מחשב"ה והיא מים עמוקים ועם כל העומק הזה לא נתעלמה וזאת תתעלם אתמהא. כי תאמרו מה נרדף לו¹⁹² והוא יחיד בסברא זו ושורש דבר נמצא¹⁹³ בספרי הרב ר' יוסף ג'קאטילה ז"ל והרב ר' משה די ליאון ז"ל הם המקובלי' [ם] האחרונים אשר מפיהם אנו חיים¹⁹⁴ ומהראשונים הרב ר' עזריאל ז"ל בשאלותיו¹⁹⁵ והגאון רבינו האי ז"ל והגאון

פחד (גבורה, דין, אלהים), תפארת (רחמים, יהוה), נצח (אלהים צבאות יהוה), הוד (אלהים צבאות), יסוד (צדיק, אל שדי, אל חי), מלכות (שכינה, עטרה, אדני).

188 תהילים קיא, י.

189 ראשית הכל נקראת חכמה, זוהר ח"ג רצ ע"א-ע"ב, וכן זוהר ח"א קנד ע"ב.

190 ראו שם טוב אבן שם טוב, ספר האמונות ד, י.

191 איוב ד, ב.

192 איוב יט, כח.

193 שם.

194 על פי משנה כתובות א, ו-ט.

195 שער השואל המיוחס לעזריאל מגירונה. על הכתר, המכונה בכתביו בין היתר 'רום מעלה',

רב שרירא ז"ל והרב ר' טודרוס הלוי בעל ס' [פר] המערכת. והרב ר' מאיר בנו בעל ס' [פר] אוצר הכבוד והרב רב חמאי גאון בעל ס' [פר] היחוד והרמב"ן ז"ל ועל כלם המאור הגדול האלהי בוצינא קדישא ר' שמעון בן יוחאי ע"ה כלם פה א' [חד] הסכימו הם עה"ד [על הדרך] שאמרנו וכ"ע [וכתר עליון] הוא בכלל עשר ספירות ושהדע"ת הוא כינוי למדת התפאר"ת ואחריהם כל אדם ימשוך¹⁹⁶ בני ישראל במסילה נעלה¹⁹⁷ ומה לנו לעלות דרך האתרים¹⁹⁸ שאמר [אבן שם טוב] שהוא מוסכם מכל המקובלים והסכמה זו לא נתפשטה ולא מצאנוהו בדברי מי שקדמהו וקדמנו דרך המלך נלך¹⁹⁹ ואין לנו רק קבלת אבותינו בידינו אשר חכמים יגידו ולא כחדו²⁰⁰ כמו שאמר הוא שעשו כל יכלתם כדי שלא לגלותו כלל העולה הוא 'יחיד ויחיד ורבים הלכה כרבים'.²⁰¹ שמעו חכמים מל' ²⁰² הנה האיש הזה גדול בדורו היה וחסיד גמור ובהמתן של צדיקים אין הב"ה מביא תקלה על ידם צדיקים עצמם לא כ"ש [כל שכן]²⁰³ והוא קבל מאנשים גדולים²⁰⁴ ודבריו יעידו עליו כי הגדיל והוסיף בחכמה הזאת וכל מה שנמצא בס' [פר] הוא בצדק אמרי פיו אין בהם נפתל ועקש²⁰⁵ וכל דבריו סלת נקיה ממחצב קדוש חוצבו הוא האלהי רשב"י ע"ה באופן שראוי ללמד עליו זכות על אחת כמה וכמה אשר מצינו מאמרים רבים אל המאור הגדול רשב"י ע"ה מורים על ענין זה. והדעת הנה נכון כפי הנר' [אה] מסכים עם מאמר פרקי ר' אליעזר בג' דברים ברא הב"ה את העולם בחכמה ובבינה ובדעת²⁰⁶ ואם איתא דדעת היינו תפאר"ת והלא חס"ד ופח"ד קדמו ועם שראיתי בדברי הרמב"ן ז"ל כי תפארת למעלה מגדול"ה וגבור"ה והוא כאדם שמגין בשני זרועותיו על ראשו²⁰⁷ ורוב המקובלים רשמוהו למעלה או לפחות בשוה עמהם.²⁰⁸

ראו פורת (מהדיר), מחברות ר' עזריאל (לעיל, הערה 67), עמ' 22, שורות 120, 132–135.

196 על פי איוב כא, לג.

197 במדבר כ, יט.

198 שם כא, א.

199 שם כ, יז.

200 איוב טו, יח.

201 בבלי ברכות ט ע"א; שבת ס ע"ב ועוד.

202 איוב לד, ב.

203 בבלי חולין ה ע"ב.

204 טענה זו מעט תמוהה לאור דבריו הברורים של אבן שם טוב, בין היתר בספר האמונות, שחיפש ולא מצא לו מורה לקבלה (גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה [לעיל, הערה 35], עמ' 350–352), ואולי כוונת בעל האיגרת למחברים שאת כתביהם למד אבן שם טוב.

205 על פי משלי ח, ח.

206 חיים מ' הורוביץ, פרקי דרבי אליעזר: מהדורה מדעית, ירושלים תשל"ב (על בסיס דפוס ונציה ש"ד), פרק ג, ו ע"א, שורות 3–4.

207 רמב"ן על התורה, ויקרא כג, מ (במהדורת שעוועל, ב, ירושלים תש"ך, עמ' קנט).

208 חשוב לציין שבעל האיגרת רואה בתרשים של הספירות – המכונה לרוב אילן – עדות מהימנה לעמדה קבלית, ולא מבחין בינו ובין דברים כתובים. על סוגת האילנות הקבליים ראו J.H.

עכ"פ [על כל פנים] אין להכחיש כי אצילותה לא היה רק אחר הגדולה והפח"ד כי אברהם ויצחק קדמו ליעקב ומים ואש קדמו לשמים כי שמים הוא אש ומים.²⁰⁹ ואף זו מן המבוכות אשר ראה לבי בענין הזה רצוני דברי הרמב"ן ז"ל.

ועו' [ד] מאמר גדולה דיעה[!] שניתנה בין שתי [ב131] שמות שנ' [אמר] 'כי אל דעות ה' ²¹⁰ ושם אל הוא בכ"ע [בכתר עליון] עם היותו מקומו המיוחד בחס"ד וכן נמצא בדברי המקובלים כי שם אל יהיה פעם בחס"ד ופעם בחכמ"ה ופעם בכ"ע [בכתר עליון] וסימניך 'אל עליון' בכ"ע [בכתר עליון] 'האל המלך' שבברוך שאמר בחכמה וכן כתב הרב ר' יוסף אבשרגה [אבן שרגא] ז"ל בפ' [רוש] התפלות שלו.²¹¹ ו'האל הגדול' שבברכת אבות רמז לחס"ד. ושם ידו"ה הוא בתפארת כנודע ואם איתא כדברי הר' שם טוב ז"ל יבא בטוב כי ספירה זו היא בין כ"ע [כתר עליון] הנעלם ובין התפארת"ת מה שלא יתישב בזולת זה כי אם דעת הוא התפארת"ת מה הגדולה הנמצאת וידוע כי דברי רז"ל דברו בפשט וירמוזו ב(נ)סתר.

וכד מדין ומדין [=וכזה וכזה] ימצאו בשאלותי הסמוכות דברים יתישבו אם נקבל זה הדעת לאמתי כמו שארמוז להלן ב"ה [בעזרת ה'] אבל מה אעשה לנאמר כי דבר זה הוא שלא נמצא זה למי שקדמהו רק מה שהעיד הוא עליהם. גם לא ידעתי מה הצורך למדת התפארת"ת שיהיה לה נפש יותר מהאחרות ולמה לא יהיה פח"ד נפש דילה כמו שאר הספירות כי הן זו אצל זו כמוחא וקליפא וגופא ונפשא כדברי האלהי רשב"י ע"ה בס' [פר] התיקונים.²¹² ועוד שא"כ [שאם כן] יהיה סגול ולא סגולתא. הנה עופלה נפשו ולא ישרה בעיניו.²¹³ לכן עליכם השלכתי יהבי²¹⁴ הורוני ואני אחריש.²¹⁵

השאלה הב'. שאוני ואני אדבר²¹⁶ ואשאל עוד. ידוע כי כשיש ב' כתות דיני' [ם] צריכין הן למכרו [ע] ישית ידו על שניהם²¹⁷ א"כ אשאלה מכם מי הוא המכריע בין כ"ע [כתר עליון] וחכמ"ה או בין חכמ"ה לבינ"ה. הן ידעתי תשובותיכם שיהיה בא' מב' פנים אם ששלש ראשונות חשובות כאחד אין ביניהם חילוק וחילוף ולא חיקור דין ולא יצטרכו

209 על פי בראשית רבה ד, ז; חגיגה יב ע"א, ועוד.

210 שמואל א' ב, ג; על פי בבלי סנהדרין צב ע"א.

211 מקובל ממגורשי ספרד. פירוש שלו על התפילה מצוי בכתבי יד רבים.

212 לא מצאתי את נוסח הציטוט, ונראה שהמחבר התכוון לאמור בתיקוני זוהר, צג ע"א–ע"ב: 'אִלְנָא דְחַיִּי קְלִיפִין דִּילִיהּ שְׁפִירִין וּמוּחָא דִּילִיהּ שְׁפִיר וְאִיהוּ "עֲפִייהּ שְׁפִיר וְאֲנִיבִיהּ שְׁגִיא" (דניאל ד, ט)... וְאִית אִלְנָא דְקְלִיפִין דִּילִיהּ בִּישִׁין מְלָכָר וּמוּחָא מְתִיקָא מְלָגָא' (עץ החיים קליפותיו יפות ומוחו יפה, וזהו 'עפיייה שפיר ואנבייה שגיא' [דניאל ד, ט]... ויש עץ שקליפותיו רעות מבחוץ ומוחו מתוק מבפנים).

213 על פי חבוקק ב, ד.

214 השוו תהילים מה, כג.

215 איוב ו, כד.

216 על פי איוב כא, ג.

217 על פי בראשית מו, ד.

למכריע כלל. אם עלי תגדיל²¹⁸ בתשובה זו אומר הא ליתא דעל כרחין כ"ע [כתר עליון] רחמין גמורין אקרי ושם אין דין ובחכמ"ה יש דין קצת מאחר שיש התפשטות ומאמר 'שתוק כך עלה במחשבה'²¹⁹ הנאמר אצל הריגת ר' עקיבא יעיד כי יש בספירת החכמה בתי דינין ויש מימינים ומשמאלים ובכ"ע [ובכתר עליון] לא נשמע זה כלל חלילה ובינ"ה פועל גבורות אקרי ומתמן ינקא דינין פח"ד יצחק וא"כ הרי צריכים הם למכריע או בין כ"ע [כתר עליון] לחכמ"ה או בין חכמ"ה לבינ"ה.

וכי תאמרו תשובה ב' כי כ"ע [כתר עליון] הוא המכריע בין חכמ"ה לבינ"ה. ובזה נחה שקטה שאלתי וזה למה שנמצא חילוף בין העולם העליון לעולם התיכון והתחתון כי עולם יסודו למטה כדרך כל בונה מגדל ועולם התיכון יסודו באמצע כענין המרכז בתוך [א 32] העגולה ועולם העליון יסודו למעלה כדרך השתוקקות כל עלול אל עלתו. וכל זה בסוד חיר"ק שור"ק חול"ם. וכמו כן ענין המכריע הנה בין חכמ"ה לבינ"ה הלא הוא הכת"ר אשר למעלה מהם ותפאר"ת הוא המכריע בין חס"ד ופח"ד והוא באמצע כמו שכתבנו למעלה ויסוד"ד הוא המכריע בין נצ"ח והו"ד והוא למטה מהם. אף גם זאת לא יתכן כי שני תשובות בדבר חדא כי אין הגדון דומה לראיה²²⁰ כי מעולם לא יבא מכריע אם לא יקדימו הבעלי דינין או הדייני'ם] החולקים בדין ואיך יהיה כ"ע [כתר עליון] מכריע ועדיין לא שמע במאי קא מפלגי. ותו [=ועוד] כי אם ראובן תבע לשמעון מנה לי בידך והלה אומר אין לך בידי כלום²²¹ והדייני'ם] הא'חד] אומ'ר] שלא יפרע כלל והאחר אומר שיפרע חמשים וזו היתכן שיכריע המכריע שיפרע מאתים. כן הענין הנה כי הלא חכמ"ה תקרא רחמים עם קצת דין ובינ"ה תתן קולה²²² דין וקצת רחמים ויבא כ"ע [כתר עליון] וכריע רחמים גמורים מבלי תערובת דין כלל זה לא יתכן וזו תשובה נצחה מבטלת תשובה זו.

גם תשובת מי ששייב תשובה ג' כי הבינ"ה היא המכרעת בין כ"ע [כתר עליון] לחכמ"ה והוא מלשון 'איש הבינים'²²³ רק שהקושייא בהפך כי תהיה ההכרעה דין יותר ממה שגזרו הב' כתות החולקות. וכי תאמרו תשובה ד' כי המכריע בין חכמ"ה לבינ"ה. אשאלה והודיעוני²²⁴ ולמה לא עצר כח התפאר"ת להכריע בין נצ"ח להו"ד ולא שיצטרך ליסוד למכריע רק הבריח התיכון המבריח מן הקצה אל הקצה²²⁵ באופן דהדרא קושייא

218 על פי איוב יט, ה.

219 בבלי מנחות כט ע"ב.

220 בבלי פסחים טו ע"א.

221 בבלי בבא מציעא צח ע"א.

222 על פי משלי ח, א.

223 שמואל א' יז, ד; שם, כג.

224 על פי איוב לח, ג ועוד.

225 על פי שמות כו, כח; לו, לג.

לדכתינן.²²⁶ הן אמת אם נקבל דעת הר' שם טוב ז"ל האמור למעלה נרגיע מספק זה כי הדע"ת הוא המכריע בין חכמ"ה לבינה באופן שיהיו שלש מכריעים. אבל מה נעשה אל השאלה הראשונה אשר שאלתי.

השאלה הג'. אף לזאת יחרד לבבי וְיִתֵּר מִמְקוֹמוֹ²²⁷ בראותי מאמר רבותינו ע"ה עמדתי עליו פעם ופעמים ולא אבין לו.²²⁸ אמרו בי' מאמרות נברא העולם²²⁹ והוינן בה הני עשרה הוו תשעה הוו דאמרינן בראשית נמי מאמר הוא.²³⁰ ידוע הוא עד"ה [על דרך האמת] כי הני י' מאמרות הם כנגד עשר ספירות ובראשית רומזו לספירת חכמ"ה כמו שהסכימו המקובלים והאריך בו הרב ר' מנחם ריקאנט ז"ל בפ' [רוש] התורה²³¹ וכתר עליון לא אמר כלל כי לא היה העולם כדאי ליברא על ידו מרוב העלמו ודקותו וזכותו כי הוא הלוּבֵן הגמור אשר הוא גוּן בלתי נתפס והרמב"ן ז"ל אמר שהוכתרה הבי"ת לרמוז אל כ"ע [כתר עליון]²³² לא שיתיחס אליו מאמר כלל. ומעתה מורי וגאוני אשאל מכם המקשה [ב132] מה הקשה והמתרץ מה תרץ כי המקשן היה לו להקשות ח' הוו כיון דלא ידע דבראשית נמי מאמר הוא א"כ בצרי להו תרי מאמרי והוה ליה לאקשווי תמנייא הוו.²³³ והמתרץ מה תרץ בראשית נמי מאמר הוא דאפ"ה [דאפילו הכי] בציר ליה חד.

האמנם אם נקבל דעת הר' שם טוב ז"ל יפול דבר בטוב כי ספירת הדע"ת ישלים המנין ולכן אמרתי שצריך לדקדק בדעת ההוא הרבה שהרי ב' שאלות הללו יתווצו אם נקבל הדעת ההוא לאמתי. ובפרט המאמר הזה א"א [אי אפשר] אצלי להושיבו על כנו אם לא עם הדעת הזה אשר רבו ספקותי עליו כמו שאמרתי לעיל בשאלה הא'. ושאלה זו אם קטנה היא בעיני כל בעל כנף²³⁴ גדולה היא בעיני.

השאלה הד'. קבלת אמת בידינו כי הספירות כלן יש להם כח שוה לדבר ותמורתו כדברי הרב ר' עזריאל²³⁵ ולכן לא ניחס לגבור"ה דין גמור משולל ומופשט מרחמים כי

226 אפשר שהכוונה 'לדוכתינן', ונראה שצ"ל 'לדוכתה' או 'לדוכתא'. אולי מדובר בטעות מעתיק היות ובהמשך אכן כותב 'ודוכתא', ראו 135ב.

227 איוב לו, א.

228 איוב ט, יא; כג, ח.

229 משנה אבות ה, א.

230 בבלי מגילה כא ע"ב.

231 רקאנטי, פירוש על התורה (לעיל, הערה 44), פרשת בראשית, עמ' ב.

232 רמב"ן על התורה, בראשית א, א (במהדורת שעוועל, א, ירושלים תשי"ט, עמ' טו): 'ומלת בראשית תרמוז בחכמה... והמלה מוכתרת בכתר בי"ת'. כן ראו רקאנטי, שם; שם טוב אבן גאון, כתר שם טוב, עמודי הקבלה, ירושלים תשס"א, עמ' יא; גולדרייך (מהדיר), מאירת עינים (לעיל, הערה 41), עמ' יב שורה 29–יג שורה 28 (בעיקר עמ' יג, שורות 26–28).

233 המקשן היה לו להקשות שמונה היו, כיוון שלא ידע שבראשית גם מאמר הוא, אם כן חסרים לו שני מאמרים והיה לו להקשות שמונה היו.

234 משלי א, יז.

235 שער השואל, פורת (מהדיר), מחברות ר' עזריאל (לעיל, הערה 67), עמ' 22, שורות 107–110.

הנהגת העולם הנה היא ע"י [על ידי] י' ספירות אלו כמד"א [כמה דאת אמר] 'שירוד על פי מדותיו'²³⁶ כמד"א 'על פי אהרן ובניו'²³⁷ כדברי האלהי רשב"י ע"ה וכן כלולות כל א' [חת] מכלן ולזה הן עשר פעמים עשר שהם מאה אדנים בסוד ק' ברכות כמו שכתב הרב ר' יוסף ג'יקאטילה ז"ל בשערי אורה²³⁸ והרב ר' משה די ליאון ז"ל בשערי צדק.²³⁹ והמכחיש זה ומיחס דין גמור מבלי תערובת רחמים (לחס"ד) [צ"ל לפח"ד] או חסד גמור לחס"ד מבלי תערובת דין קוצץ בנטיעות רחמנא ליצלן שא"כ אינם אחדות שלימה חלילה כי כאשר יפעל הוא ית' [ברך] חס"ד בעולם צריך שיסכימו כלן וכלן יפעלו עם מדת החס"ד ויתלבשו בה ואם לא ימצא חס"ד בפח"ד יצחק לא תסכים חלילה חלילה וכמו כן קבלנו כי בכ"ע [בכתר עליון] אין שם דין כלל רק הכל רחמים גמורים מבלי תערובת דין כלל ואנחנו כמו כן לא ניחס אליו דין כלל כי 'לבושה כתלג חיור'²⁴⁰ והוא הלבן הגמור. והרב ר' טודרוס הלוי ז"ל בס' [פר] מערכת האלהות יחס לתפאר"ת רחמים גמורים ועמד עליו הרב ר' יהודה כ"יט ז"ל אחרון המקובלים בזמן בס' [פר] מנחת יהודה פי' [רוש] לספר המערכת ובטל דעתו זה ואמר 'כבודו של הרב במקומו מונח כי אין רחמים גמורים כי אם בכת"ר'.²⁴¹ ועד כאן לא פליגי הר' טודרוס הלוי ז"ל והר' יהודה כ"יט ז"ל אלא בתפאר"ת שהר' טודרוס אמר שהוא רחמים גמורים מבלי תערובת דין ואתא הר' יהודה כ"יט ואמר דליכא דין ונדחין דבריו לפי ששם הוא מקום המשפט והוא המקבל [133 א] מב' זרועות וכענין 'יסרני ה' אך במשפט'²⁴² כדברי הר' יוסף ג'יקאטילה ז"ל בס' [פר] שערי אורה.

אבל בספירת כ"ע [כתר עליון] כולי עלמא לא פליגי דהוא רחמים גמורים מבלי תערובת דין כלל. וא"כ קשייא הילכתא אהילכתא שאם נקבל להקדמה אמיתית כי כל א' [חת] כלולה מעשר צריך שנכחיש זאת ההקדמה האחרונה או נכחיש הראשונה אם נקבל זאת האחרונה וזה מבואר בעצמו כי כאשר הוא ית' [ברך] ירצה לפעול דין בעולם במדת הגבור"ה מה חלק הדין אשר בספירת הכת"ר להסכים עמה. ואל תשיבוני ותדחוני (ד) [ב]קנה רצוץ במאמר ארורים הרשעים שמהפכין מדת הרחמים למדת הדין²⁴³ כי זה על התפארת נאמר למה שעקר יניקתו הלא הוא מצד החס"ד והחכמ"ה

236 תהילים קלג, ב.

237 במדבר ד, כז.

238 ג'יקאטילה, שערי אורה (לעיל, הערה 80), א, עמ' 60.

239 יוסף ג'יקאטילה, שערי צדק, קרקוב תרמ"א, ב ע"ב. על הייחוס השגוי למשה די ליאון ראו לעיל, הערה 74.

240 דניאל ז, ט.

241 מערכת האלהות (לעיל, הערה 78), עמ' 60, חייט על אתר. וראו לעיל הערה 78.

242 ירמיהו י, כד.

243 בראשית רבה עג, ג, יהודה תיאודור וחנוך אלבק (מהדירים), ברלין תרפ"ז, עמ' 847 שורות 4-3. בעל האיגרת דוחה כאן דעה שהביא רקאנטי בפירושו לתורה, פרשת וירא, ד"ה וה' המטיר: 'ועוד יש לרו"ל בספר הוהר ענין אחד יש לנו לבאר כי אף על פי שהשם המיוחד

כי לכך נקרא רב חסד כלומר שרובו הוא מהחס"ד כמו שכת' [ב] הר' יוסף אבשרגה ז"ל בפ' [רוש] התפלות. ועל כ"ע [כתר עליון] נאמר 'אני ה' לא שנית' ²⁴⁴ כי שם אין שינוי כלל חלילה. ועליו נאמר 'אם חטאת מה תפעל בו' ²⁴⁵ כי עם היות כל מעשה התחתונים עושה רושם למעלה בעולם הספירות בספירת הכת"ר לא יוכלו לפגום כלל למה שאינה נתפשת לא במעשה ולא במחשבה כי שם הוא אפיסת המחשבה וא"כ במה יוכלו לפגום. ותהר השאלה הזאת ותלד בן תוגת אמו ²⁴⁶ ספק אחד בדברי האלהי רשב"י אצל חטא אדם הראשון 'איהו במחשבה ואנתתיה בעובדא' ²⁴⁷ וכפי הנראה מדבריו בס' [פר] התיקונים פגמו במקום זה אשר הוכחנו שאין שם פגם כלל ²⁴⁸ וכן אצל חטא מסה 'היש ה' בקרבנו אם אין' ²⁴⁹ ודבר זה צריך ישוב רב. וספק זה מורה גם הוא יורה ²⁵⁰ על אימות דברי הר' שם טוב כי כ"ע [כתר עליון] אינו בכלל [עשר ספירות] וא"כ עקר קושיין ליתה עם שלא יצא מידי הספק הזה האחרון אבל נבחר ברע במעוטו אם איפשר לתקן עותתו ²⁵¹ אשר הורנו. גם כי עדיין לא נדע איכות ספירת הדע"ת אם היא במדת הכ"ע [הכתר עליון] שלא ניחס אליה דין כלל או יותר כפי הקושיות שהקשינו ויפול גם בזה הדעת ב' הספקות קטן כגדול ²⁵² תשמעו ושפטתם צדק. ²⁵³

השאלה הה'. הנה זאת חקרנוה כן היא ²⁵⁴ ביום ברא ה' אלקי"ם ארץ ושמים ²⁵⁵ היו ב' המאורות שוים זה כזה ולכן נאמר בהם 'את שני המאורות הגדולים' ²⁵⁶ וכן היו

יורה על מדת רחמים לפעמים נזכר במדת פורענות... ואמרו רז"ל ארורים הרשעים שמהפכים מדת רחמים למדת הדין. וענין ההפוך פירשו קצת חכמי הקבלה בעבור כי המדות כלולות זו בזו והקב"ה מיוחד בכולן וכולן מיוחדים בו שאם לא כן אי אפשר שתתהפכנה מזו לזו עד שיבטל אותם תחלה ואח"כ יברא אותם בריאה חדשה'.

244 מלאכי ג, ו.

245 איוב לה, ו.

246 על פי משלי י, א.

247 הוא במחשבה ואשתו במעשה; תיקוני זוהר צט ע"ב.

248 נראה מדבריו שהוא מפרש את הפגימה בכתר, אולם אין נראה כך מדברי תיקוני זוהר, שם (בתרגום לעברית): 'והאדם ידע' [בראשית ד, א], כמו 'ומרדכי ידע את כל אשר נעשה' [אסתר ד, א], כך אדם ידע שגרם הפרדה בין הקב"ה ובין שכניו, שאדם חטא במחשבה וחווה חטאה במעשה באותו מקום שנאמר בו ישראל עלה במחשבה [על פי בראשית רבה א, ד], באותו מקום שנטלה נשמתו בדרך אצילות שם חטא, וחווה במעשה שלו, שהיא כוחו, כ"ח [עשרים ושמונה] אותיות מעשה בראשית, והכל חכמ"ה כ"ח מ"ה.

249 שמות יז, ז.

250 על פי משלי יא, כה.

251 על פי קהלת ז, יג.

252 על פי דברי הימים א' כה, ח; כו, יג.

253 על פי דברים א, טו.

254 איוב ה, כז.

255 על פי בראשית ב, ד.

256 בראשית א, טו.

מדת תפאר"ת ומלכו"ת שוות בגדולה זו אל זו עד שקטרגה הלבנה ואמרה א"א [אי אפשר] לב' מלכים להשתמש בכתר אחד אז הושיב לה לכי ומעטי את עצמך²⁵⁷ והשליך [ב133] משמים אר"ץ תפאר"ת ישראל²⁵⁸ ונתמעטה מדת מלכו"ת להיותה מדה אחרונה לכל המדות ובשוב ה' שיבת ציון²⁵⁹ במהרה בימינו תהיה אור הלבנה כאור החמה²⁶⁰ כו'. פליאה דעת ממני²⁶¹ מה ענין ב' המאורות האלה זו אצל זו מאחר שמדת התפאר"ת הלא היא מכרעת בין גדול"ה לגבור"ה ויעקב איש תם יושב אוהלים²⁶² אהל אברהם ויצחק א"כ מה ענין המאור אצלו האם יצטרכו ב' מכריעי'ם] לגדול"ה וגבור"ה א"כ אח"כ נצטרך מכריע בין המכריעים ויהיה דור ששופטיו צריכים לישפט. ²⁶³ נשגבה לא אוכל לה²⁶⁴ כמו שהשוו תפאר"ת ומלכו"ת אשר לא כדת כפי הנראה למה לא הושוו תפאר"ת ויסו"ד כי כל מה שאירע ליעקב אירע ליוסף ויכנס הבן אצל האב.²⁶⁵ ותו [=ועוד] הוי"אך אאמין כי היו שניהם ביחד א"כ מי היה פתח השער ליכנס התפלות אשר אנו מתחילים 'אדני שפתי תפתח'.²⁶⁶ והשם הזה מורה על קבלת השפע דמיון האדנים כמו שהאריך הרב ר' יוסף גיקטילה ז"ל בשערי אורה²⁶⁷ והר' משה די ליאון ז"ל בשערי צדק²⁶⁸ ובס' [פר] השם²⁶⁹ ויתר המקובלים שלמים הם אתנו.²⁷⁰ ואנחנו לא נדע שהיה למדה זו שם אחר. ועוד המצות הנוהגות בה כנדה וחלה והדלקת הנר אשר הן מורות על שפלותה ודלותה בעונותינו היאך היה זה בתחלה. גם כוונתה בשאלת א"א [אי אפשר] לב' מלכים להשתמש בכתר א' לא נודעה אלי כי אם כוונתה על האור שהוא שוה בהם למה לא יהיה אפשר להשתמש בכתר א' מאחר שזה שימושה ביום וזו בלילה כי אח"כ נאמר לה לכי ומשלי ביום ובלילה²⁷¹ נר' [אה] שבתחלה היה להם להיות שימושם זה ביום וזה בלילה כי כבר קדמו 'ויהי ערב ויהי בקר'.²⁷² ואין מקום לטעות

257 בבלי חולין ס ע"ב.

258 איוב ב, א.

259 תהילים קכו, א.

260 ישעיהו ל, כו.

261 תהילים קלט, ו.

262 בראשית כה, כז.

263 רות רבה א, א.

264 תהילים קלט, ו.

265 בבלי בבא מציעא פד ע"ב.

266 תהילים נא, יז.

267 ג'יקטילה, שערי אורה (לעיל, הערה 80), א, עמ' 58-60.

268 ג'יקטילה, שערי צדק (לעיל, הערה 239), שם.

269 אורון (מהדירה), ספר השם (לעיל, הערה 7), עמ' 158.

270 בראשית לד, כא.

271 בבלי חולין ס ע"ב.

272 בראשית א, ה.

בשוית אורם כמו שאין מקום לטעות בככבי השמים וכסיליהם²⁷³ ואע"פ שהם שוים בהארתן. גם מה שהוגזר עליהם לכי ומעטי את עצמך לא ידעתי למה הוצרך להיות המיעוט הזה מיעוט אחר מיעוט לרבות²⁷⁴ תלונתה כי די כשתהיה המעוט הזה כשהיה מקומה תחת תפארת למעלה מיסוד²⁷⁵. גם דברי תנחומו ית' [ברך] אליה גם דברי המאמר אינם מסכימים בפ' [רוש] יפורש בהם עד"ה [על דרך האמת] הסוד ואם יסכים עדיין לא זכיתי אליו. על אחת כמה וכמה ענין הכפרה הזאת עדיין לא זכיתי איש חכם ויכפרנה.²⁷⁶ כ"ש וכ"ש [כל שכן וכל שכן] מאמר רז"ל אמרה שבת לפני הב"ה רבש"ע [ריבוננו של עולם] לכל נתת בן זוג ולי לא נתת בן זוג אמר לה כנסת ישראל יהיה בת זוגך.²⁷⁷ הורוני היאך יפורש מאמר זה ע"ד [על דרך] הסוד כי כנסת ישראל קיימו [134 א] וקבלו²⁷⁸ כל המקובלים כי היא מדת מלכו"ת והסכימו כי יסוד עולם הוא לעולם בלשון זכר ולזה ביום שבת קדש בלילה אנחנו אומרים 'וינוחו בה' וביום 'וינוחו בו' כי בלילה אנחנו מכוונים אל מדת מלכו"ת וביום אל מדת יסוד²⁷⁹. וא"כ איפה איך התחיל המאמר אמרה שבת לפני הב"ה כו' בלשון נקבה אם הוא מאמר יסוד²⁸⁰. ואם מלכות אמרה מה ענין כנסת ישראל יהיה בן זוגך כי היא היא כמו שהוכחתי. ואם ענין כנסת ישראל הכוונה על ישראל שלמטה אנחנו עם קדוש הגידו נא לי כאשר יאמרו במקום אחר רז"ל כנסת ישראל מה את כי אעלה בית ה'²⁸¹ כי יש מקום לאומ' [ר] שיאמר כי על ישראל של מטה דבר. סוף דבר נפלאים מעשי' [ם] ומאמרים אלה ממני, ונפשי איננה יודעת²⁸² מהם כלל.

השאלה הו'. גלוי לכל העמים²⁸³ כי עשרה הרוגי מלכות הם אחי יוסף ואסמכוה אקרא ד'ועתה אל תעצבו²⁸⁴ אבל להבא תעצבו וכן הביאו בפרקי ר' אליעזר ובילמדנו ובפרקי היכלות כמו שיבא וכן כתב הר' בחיי הדיין ז"ל בסוף פרשת ויחי וז"ל [וזה לשוננו] 'הנה אחיו בקשו ממנו מחילה ולא ביאר הכתוב שימחול להם וכבר ביארו רז"ל שכל מי שחטא לחבירו ועשה תשובה אינו נמחל לעולם עד שירצה את חבירו.²⁸⁵ ואעפ"י שהזכיר הכתוב "וינחם אותם וידבר על לבם"²⁸⁶ שנה' [אה] בזה שהיה להם

273 ישעיהו יג, י.

274 השו"ב בבלי יומא מג ע"א ועוד.

275 על פי משלי טז, יד.

276 בראשית רבה יא, ח, יהודה תיאודור וחנוך אלבק (מהדירים), ברלין תרס"ג, עמ' 95, שורות 10-9.

277 אסתר ט, כז.

278 ישעיהו לח, כב.

279 על פי תהילים קלט, יד.

280 אסתר ג, יד; ח, יג.

281 בראשית מה, ה.

282 משנה יומא ח, ט.

283 בראשית נ, כא.

רצוי מיוסף מכל מקום לא ראינו שיזכור הכתוב מחילה ביוסף ולא שיודה להם ששא פשעם וחסאתם וא"כ מתו בעונשם בלא מחילת יוסף וא"א [ואי אפשר] להתכפר עונם רק במחילתו ועל כן הוצרך העונש להיותו כמוס וחתום להפקד אחר זמן בענין ' הרוגי מלכות. וקרוב אני לומר שיש מזה רמז בכתוב ממה שנכפל הלשון ועשה בזה ב' חלקים "פשע אחיך וחסאתם", "פשע עבדי אלהי אביך".²⁸⁴ והיה ראוי הכתוב לומר ועתה שא נא לפשעם אבל כיון הכתוב לרמוז אם תשא פשע אחיך וחסאתם יהי פשע עבדי אלהי אביך נמחל וביאר הכתוב [ב] כי פשע עבדי אלהי אביו הוא פשע אחיו כי יזכור להם הש"י [השם יתברך] עונות ראשונים והבן זה,²⁸⁵ עכ"ל [עד כאן לשונו].

ואני אנה אני בא²⁸⁶ כי מצאתי הפך דעת זה בס' [פר] התיקונים מהזוהר וז"ל [וזה לשונו]. 'ובהאי עשרה חב יוסף הה"ד [הדא הוא דכתיב] 'ויפוזו זרועי ידיו'²⁸⁷ איתפלגא י' לעשרה ניצוצין דאיזדריקו מקשת דהוא ברית ובאן אתר אזדריקו בי' הרוגי מלכות. אמ' [ר] ליה והא שמענא די' בני יעקב הוו. אמר ליה ח"ו יאמר ליה ומאן גרים]²⁸⁸ דאיזדריקו [ב134] תמן. אמר ליה דיוקנא דאבוה דאודמן לגביה דההוא דיוקנא דאדם קדמא דא גרים דאיזדריקו לון [ונתץ] 'צ"ל ונעץ] צפורניו בקרקע²⁸⁹ וברח גרמיה דלא אזדריקו בהו' [א] זונה דאי הוה זריק לון בההוא זונה ישראל כלהון טביעו בימא. ולא למגנא אוקמוה קדמאין בשכר "וינס"²⁹⁰ "הים ראה וינס"²⁹¹ ואיהו קביל ענשיה באלין עשרה הרוגי מלכות כגוונא דעשר שבטין דהוו עתידין למיפק מניה והוו חשבין חברייא דבני יעקב הוו,²⁹² עכ"ל [עד כאן לשונו].

ראו מאמר זה מכחיש כל הנאמר עד עתה והמוסכם בפי הכל והרי האלהי רשב"י ע"ה

284 שם, יז.

285 חיים דוב שעוועל (מהדיר), רבינו בחיי: ביאור על התורה, א, ירושלים תשכ"ו, בראשית נ, יז, עמ' שצח-שצט.

286 בראשית לו, ל.

287 בראשית מט, כד.

288 הכתוב מחוק, השלמתי לפי נוסח תיקוני זוהר.

289 בבלי סוטה לו ע"ב.

290 בראשית לט, יב.

291 תהילים קיד, ג.

292 תרגום: ובאלו העשרה [י] חטא יוסף, זהו שכתבו 'ויפוזו זרועי ידיו' [בראשית מט, כד] נחלקה י' לעשרה ניצוצות שנזרקו מהקשת שהיא הברית, ובאיה מקום נזרקו, בעשרת הרוגי מלכות. אמר לו והרי שמעתי שעשרת בני יעקב היו. אמר לו ח"ו. אמר לו ומי גרם שנזרקו שם. אמר לו דיוקן אביו שהודמן אליו [על פי בבלי סוטה לו ע"ב], שהוא דיוקן אדם הראשון, זה גרם שנזרקו להן ונעץ ציפורניו בקרקע [שם; רש"י על בראשית מט, כד] ומילט עצמו שלא יזרקו באותה זונה שאם היה זורקן באותה זונה כל ישראל טובעים בים. ולא לחינם פירשה ראשונים בשכר 'וינס' [בראשית לט, יב] 'הים ראה וינס' [תהילים קיד, ג; על פי בראשית רבה פז, ח, ועוד] והוא קיבל עונשו באלו עשרת הרוגי מלכות דוגמת עשרת השבטים שהיו עתידיים לצאת ממנו, והיו חושבים החברים שבני יעקב היו; תיקוני זוהר קי ע"א-ע"ב.

וחכמי המשנה פליגי וזה וזה לא נתקיים בידינו כי יש פנים לכאן ולכאן כי אם נקבל דברי האלהי רשב"י לאמת ויצויב יפול זרות גדול מה פשעם ומה חטאתם של י' הרוגי מלכות אבות אכלו בוסר ושני בנים תקהינה²⁹³ כי אם יוסף חטא בזה הם לא חטאו וכמה מן התימא נפל בדבריו דקאמר 'ואיהו קביל ענשיה באילין י' הרוגי מלכות' (י[ו]מה עונש שייך בזה ליוסף והנני יוסף להפליא הפלא ופלא²⁹⁴ שיהיה חטא בזה ביוסף דחב בי' כשנעץ צפורניו וינס ויצא החוצה. ותחשב לו לצדקה²⁹⁵ בשכר 'וינס' הים ראה וינס' והיאך יהיה דבר א' [אחד] שורש המן] [והשכר. ואם נחשב לו לחטא היאך נקרא יוסף הצדיק כי שם זה לא יצדק רק על מי שלא חטא באבר זה כלל. מלבד כי אופן גלגול כזה איננו מושג אצלי. ואם נחזיק בכנפי מעילי²⁹⁶ חכמי המשנה והאגדה יעמדו לפנינו ספקות רבים ועצומים מאלה. ראשונה ליחס גנות כזה לבני יעקב שמתו בעונם ויאמר הכתו' [ב] 'וישתחו ישראל על ראש המטה'²⁹⁷ על שהיתה מטתו שלמה²⁹⁸ ומה השלמות הנמצא בה אם כלם חברי גנבים²⁹⁹ דבר זה אין ראוי להאמינו. כ"ש וכ"ש [כל שכן וכל שכן] כי הנה ראובן שלא פשע במכירה ומעולם לא נתגלה אליו הדבר וראינו צרת נפשו³⁰⁰ הילד איננו ואני אנה אני בא.³⁰¹ ולמה יומת מה עשה.³⁰² וכבודו של הר' מנחם ריקאנטי ז"ל במקומו מונח שכתב בפ' [רשת] וישב וז"ל [וזו לשוננו] 'ואל תתמה על מה שנאמר בראובן "ומותא תניינא לא ימות"³⁰³ כי לשם כיון במעשה בלהה אעפ"י שיש לתמוה כי הוא לא פשע במכירתו. ויש אומרים הפך זה כי עונש ראובן היה על חטא בלהה לא על חטא יוסף וכן מוכיח פסוק "פחו כמים אל תותר"³⁰⁴, עכ"ל [עד כאן לשוננו]. ודבר זה תמוה כי אם התפלל מרע"ה [משה רבנו עליו השלום] עליו ומותא תניינא לא ימות מה לי על עון זה לא היה לו לבא לא על זה ולא על אותו בעבור תפלת [135 א] מרע"ה [משה רבנו עליו השלום]. גם דעת מרע"ה [משה רבנו עליו השלום] 'האומר ראובן חטא אינו אלא טועה'³⁰⁵ מה נעשה ממנו לדעת ויש אומרים שהחזיק בו הרב הזה ז"ל.

293 ירמיהו לא, כט.

294 על פי ישעיהו כט, יד.

295 תהילים קו, לא.

296 על פי שמואל א' טו, כז.

297 בראשית מז, לא.

298 שם, רש"י על אתר.

299 ישעיהו א, כג.

300 בראשית מב, כא.

301 בראשית לו, ל.

302 שמואל א' כ, לב.

303 אונקלוס על דברים לג, ו.

304 בראשית מט, ד; ו ריקאנטי, פירוש על התורה (לעיל, הערה 44), פרשת וישב, מה ע"א-ע"ב.

305 בבלי שבת נה ע"ב.

ועוד כי כל עצמו של יוסף הצדיק בתואנותיו ועלילותיו על אחיו במרגלים וגביע לשם שמים נתכוון כדי לפוטרן מהעונש המר³⁰⁶ ולפי זה נר' [אה] שלא עלה בידו ותקום פעמים צרה בעה"ז [בעולם הזה] ואח"כ פעם ב' והרי זו תקלה גדולה על ידו חלילה. ועוד היאך יהיה יוסף הצדיק מרכבה למדת יסו"ד ואחיו נענשים על ידו והלא 'כל שחבירו נענש על ידו אין מכניסין אותו במחיצתו של הב"ה'.³⁰⁷ תעה לבבי פלצות³⁰⁸ נעויתי משמוע נבהלתי מראות³⁰⁹ דברי הרב ר' בחיי למעלה כל שומעיו תצילנה שתי אזוני³¹⁰ שכתב שמעולם לא מחל יוסף את אחיו ומתו בחטאם ואע"פ שספר הכתוב 'וינחם אותם וידבר על לבם'³¹¹ תמהתי אם מפה קדוש יצאו דברים אלה והלא זה מדרכי עשו הרשע וסיעתו שנא' [מר] עליו 'ועברתו שמרה נצח'³¹² חלילה חלילה על יוסף הצדיק שלא ימחול להם מלב ומנפש והוא נפרע מהם והם היו טובתו וממלכתו ואם לא כיונו אליו. בזולת שא"כ לא היה מטתו שלימה כמ"ש [כמו שכתבת], והתמה על דבריו שהוא ז"ל כתב בסוף פ' [רשת] ויהי מקץ וז"ל [וזה לשונו], 'אבל יש לתמוה ממה שכתוב כי חנינא בן תרדיון הוחלף בלופינוס קיסר ולופינוס קיסר הוא שנשרף וכן כל השאר כי כן כתוב שם ובמדה הזאת לכל חכמי ישראל³¹³ ושמעתי בזה כי כשם שהוחלף יצחק באיל והוקבע לו שכר כאלו הוקרב וכאילו עפרו צבור על גבי המזבח³¹⁴ כן הוחלפו חכמי ישראל באחרים וכיון שטעמו טעם מיתה [כמה] צ"ל כמה] שנתפסו ונגמר דינם לכך הם קבלו ענשם והרי זה כאלו נהרגו,³¹⁵ עכ"ל [עד כאן לשונו]. ישומו ישרים על זאת³¹⁶ והלא מי שימסור עצמו למיתה על חטא מה או מי שמסרוהו בית דין מי גדול הלא אוזן מלין תבחן³¹⁷ כי המוסר עצמו מרצונו גדול ויצחק יוכיח וילכו

306 לשון כעין זו מצויה בתשובה של אלקבץ לשאלה של דוד אבן זמרא, ראו ספראי, התכתבות (לעיל, הערה 44), עמ' 319.

307 בבלי שבת קמט ע"ב. לשון שאלה זו מופיעה מילה במילה בשאלת אבן זמרא לאלקבץ, ראו ספראי, שם.

308 ישעיהו כא, ד.

309 שם, ג.

310 שמואל א' ג, יא.

311 בראשית נ, כא.

312 עמוס א, יא.

313 היכולות רבתי ח, ד; *Synopse zur Hekhalot-Literatur*, Peter Schäfer et al (eds.), Tübingen 1981, p. 56, §115 lines 32–33; *Geniza-Fragmente zur Hekhalot-Literatur*,

Peter Schäfer (ed.), Tübingen 1984, 3. T-S. K 21.95.M, p. 56, 2a line 4

314 ויקרא רבה לו, ה (במהדורת מרדכי מרגליות, ד, ירושלים תשי"ח, עמ' תמט שורות 4–5). כן ראו שלום שפיגל, מאגדות העקדה, תדפיס מתוך ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, ניו יורק תש"י, עמ' תעא, תפז–תצ.

315 ר' בחיי על התורה, בראשית מד, יז, עמ' שטט–שנ (מהדורת שעוועל).

316 איוב יז, ח.

317 איוב יב, יא.

שניהם יחדיו³¹⁸ זה לעקד וזה ליעקד³¹⁹ בדרשת רז"ל והשבטים הללו קבלו עליהם את הדין 'אבל אשמ' [אם] אנחנו³²⁰ כו' ומאמר ראובן קיים³²¹ מסירת עצמם למיתה במאמר 'וגם דמו הנה נדרש'.³²² והנה רז"ל העידו גם כן שמסרו עצמם למיתה. בפסוק 'מרגלים אתם'³²³ והביאו הרב ז"ל אמר להם יוסף 'אלו הייתם מוצאים אותו מה הייתם עושים בו. אמרו לו היינו פודים אותו בכל (מקום) [צ"ל ממון] שיפסקו עליו. אמר להם ואם לא היו רוצים לתת בשום ממון אמרו לו על זה באינון! [להרג או ליהרג].³²⁴ הרי שמסרו עצמם למיתה [ב135] מבלי דרישה וחקירה³²⁵ בפעם הזאת וזו גדולה מהראשונה. סוף דבר ענין זה קשה להולמו והנה הוא אלי דבר אשר אין לו שחר³²⁶ עד יבקע כשחר אור³²⁷ תורתכם וחכמתכם ויאורו עיני.

השאלה הזו. מודעת זאת בכל הארץ³²⁸ בענין הספירות כי כל מה שתקראו אל האי"ן סו"ף יהיה בהם יתר שאת ושפעת רחמים והעד על (ה)זה כי כל המקובלים מסכימים כי ט' הספירות נחלקו לג' עולמות שלש שלש עולם תחתון עולם תיכון עולם עליון ובלשון אחר עולם מוטבע [] עולם מורגש עולם מושכל.³²⁹ כת"ר חכמ"ה בינ"ה. עולם עליון עולם שכל. גדול"ה גבור"ה תפאר"ת. עולם תיכון עולם מורגש. נצ"ח הו"ד

318 בראשית כב, ה.

319 בראשית רבה (לעיל, הערה 243) נו, ג, עמ' 598 שורה 4.

320 בראשית מב, כא.

321 על פי אסתר ט, לב.

322 בראשית מב, כב.

323 שם, ט.

324 ר' בחיי על התורה, בראשית מב, יג, עמ' שמא (מהדורת שעוועל).

325 על פי בבלי סנהדרין ג ע"א.

326 על פי ישעיהו ח, כ.

327 על פי ישעיהו נח, ח.

328 ישעיהו יב, ה.

329 מקור החלוקה המרובעת של כוחות או עולמות למוטבע-מורגש-מושכל-נעלם הוא בכתבים המיוחסים לעזריאל מגירונה. ראו למשל בשער השואל את שימושו במושגים 'עולם השכלי', 'עולם הנפש' ו'עולם הרגוף', וכן את דבריו: 'וכל זה לא יתכן בלתי הספירות וסדרם במוטבע ובמורגש ובמושכל', (פורת [מהדיר], מחברות ר' עזריאל [לעיל, הערה 67], עמ' 22 שורות, 120-123, עמ' 23 שורות, 166-167; כן ראו ב'אגרת אל בורגוש', שם, עמ' 110, שורות 156-157); מאיר אבן גבאי, דרך אמונה, בתוך: ששה ספרים נפתחים, ירושלים תשע"ד, עמ' 5 (המביא את לשון שער השואל); אברהם אדרוטיאל, אבני זיכרון, ירושלים תשפ"א, עמ' פז-פט; גרשם שלום, 'לחקר קבלת ר' יצחק בן יעקב הכהן: ב. התפתחות תורת העולמות בקבלת הראשונים', תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 431-432, 435; הנ"ל, 'לחקר קבלת ר' יצחק בן יעקב הכהן: ב. התפתחות תורת העולמות בקבלת הראשונים (סוף), תרביץ, ג (תרצ"ב), עמ' 43-45; הנ"ל, פרקים לתולדות ספרות הקבלה, ירושלים תרצ"א, עמ' 158; משה אידל, ביקורת על Azriel de Géron, *Commentaire sur la liturgie quodienne...* par Gabrielle Sed-Rajna, קריית ספר, נ (תשל"ה), עמ' 284-285 והערה 8 שם; מרטל גברין, 'תפיסת הזמן במחשבת ר' עזריאל מגירונה', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו, ג-ד (תשמ"ז), עמ' 334.

יסו"ד. עולם תחתון עולם מוטבע. וידוע כי בג' ראשונות שם צוה ה' את³³⁰ הרחמי'ם] הגדולים ואף גם זאת³³¹ יש ויש שם חילוק מה כי בינ"ה למה שהיא קרובה אל האי"ן סו"ף גם היא תחשב לרחמים. ואחותי הלא היא חכמ"ה³³² הקרובה יותר ניחס אליה רחמים יותר מבינ"ה. וכ"ע [וכתר עליון] אשר הוא הקרב הקרב אליו³³³ תמיד נק' [רא] רחמים גמורים כמו שהוכחתי למעלה. א"כ יתהפך כי כל מה שיתרחקו מאי"ן סו"ף יהיה יותר דין. א"כ אשאל משפטי צדק³³⁴ למה לא ניחס יותר דין לגדול"ה מבינ"ה ויותר לתפאר"ת מגבור"ה ויתחייב כי תהיה מדת מלכו"ת מדת הדין הקשה יותר מכלן למה שהיא יותר רחוקה. וקבלנו כי היא מדת הדין הרפה ונתנו טעם לשבח זה למה ששם שם אדנ"י אשר הא' מורה על שם אהי"ה אשר כלו רחמים וי' מורה על שם ידו"ה ית' [ברך] אשר הוא ג"כ [גם כן] רחמים. נשאר ד"ן באמצע שהם נ"ד הגבורה ויש [] הרי היא ממוזגת. ונשיב כי היא של ידו"ה ית' [ברך] יש בה קצת דין כמו שהוכחנו כי אין רחמים גמורים אלא בכת"ר. אבל יש לשאול עוד כי גם בד"ן של גבור"ה יחויב שיהיה קצת רחמים שכבר הקדמנו כי הם כלולות מדין ורחמים והדרא קושיא לדוכתא³³⁵ כי לא נדע כפי היושר איזו מדת הדין ואיזו מדת הרחמים. עד תרחמו עלי משמי תורתכם וחכמתכם הרמה. תם.

[חתימה]

את שבע השאלות האלה הצבתי לבדנה³³⁶ בעבור תהיינה לי לעדה כי חפתי³³⁷ וחתרתי לבקש [צבי] [צ"ל צרי] למחלתי בכל האיפשר אלי ולא זכיתי עדיין כי אמרתי הנה פציתי פי אל ה'³³⁸ לעלות שמה לשתות ממי תורתכם כי צמאתי³³⁹ ובעבור [א1 36] לא אתעכב אז לשאול אמרתי צדק לפני יהלך³⁴⁰ קונדרים זה אשר המובילו יגיד כי נסיעתם היתה בהיסח הדעת. ויהי בבואי שמה להשתחות לפני טוהר קדושת תורתכם הושיטו לי את שרביט הזהב³⁴¹ תורתכם וחכמתכם תקימוני ולכף זכות תדינוני. יקים ה' את סוכת דוד הנופלת,³⁴² ועיניכם הרואות.³⁴³ תם.

330 תהילים קלג, ג.

331 ויקרא כו, מד.

332 על פי משלי ז, ד; בראשית כ, ה.

333 על פי במדבר יז, כח.

334 על פי ישעיהו נח, ב.

335 וחזרה הקושיה למקומה.

336 על פי בראשית כא, כט.

337 שם, ל.

338 שופטים יא, לה.

339 שופטים ד, יט.

340 על פי תהילים פה, יד.

341 על פי אסתר ח, ד.

342 על פי עמוס ט, יא.

343 על פי דברים ד, ג; יא, ז.

